

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ДЕРЖАВНОЇ ПРИКОРДОННОЇ
СЛУЖБИ УКРАЇНИ ІМЕНІ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО**

**КАФЕДРА ПСИХОЛОГІЇ, ПЕДАГОГІКИ
ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ДИСЦИПЛІН**

С. О. Ганаба, доктор філософських наук, професор

СТРАТЕГІЇ РОЗВИТКУ КРИТИЧНОГО ТА КРЕАТИВНОГО МИСЛЕННЯ

**Затверджено ректором академії
як навчальний посібник**

ББК 87.212.26

Г19

Рекомендовано вченою радою Національної академії
Державної прикордонної служби України
імені Б. Хмельницького (протокол № 10 від 22.04.2021)

Рецензенти

Н. В. Бахмат, доктор педагогічних наук, професор;

Л. В. Крimeць, доктор філософських наук, старший науковий
співробітник;

Н. В. Волинець, доктор психологічних наук, доцент

Ганаба С. О.

Г19 Стратегії розвитку критичного та креативного мислення :
навчальний посібник. Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2021.
128 с.

У посібнику презентовано концептуальні ідеї і стратегії розвитку критичного та креативного мислення. Матеріали посібника зорієнтовані на відхід від репродуктивного мислення і на розвиток творчого мислення шляхом залучення здобувачів вищої освіти до аналізу наукових проблем, використання власного життєвого досвіду, обґрунтування і презентації власної думки.

Рекомендовано для здобувачів вищої освіти, які вивчають навчальний предмет “Стратегії критичного та креативного мислення”, а також під час вивчення інших дисциплін соціально-гуманітарного спрямування.

ББК 87.212.26

© Видавництво НАДПСУ, 2021

ВСТУП

Розвиток критичного та креативного мислення є необхідною умовою професійної підготовки сучасної молоді. Уміння критично осмислювати й переосмислювати інформацію, ефективно її використовувати, відмовлятися від застарілих і недієвих концепцій, креативно і нестандартно підходити до вирішення різноманітних проблем є релевантним. Актуальність і значимість цих умінь поглиблюється з огляду на мінливий і непередбачуваний характер розвитку світу. Уміння продуктивно працювати й ефективно діяти в умовах стрімко змінюваного й непрогнозованого буття є однією із важливих компетенцій, якими має володіти сучасна людина. Очевидно, що розвиток цих умінь є пріоритетним для освітньої системи.

Навчальний предмет “Стратегії розвитку критичного та креативного мислення” є складовою циклу гуманітарної підготовки здобувачів вищої освіти. Успішне оволодіння уміньми та навичками критичного мислення, неординарного осмислення і креативного пошуку варіантів вирішення проблем допоможе здобувачам ефективно включатися у професійну діяльність, переводити наукові знання у практичну площину.

Запропонований читачу матеріал, зрозуміло, не претендує на детальність і вичерпаність у висвітленні основних проблем і можливостей розвитку критичного та креативного мислення. Він зорієнтований передусім на те, щоб стимулювати інтерес до проблем розвитку сучасних освітніх компетенцій. Метою цього видання є ознайомлення здобувачів із загальними стратегіями та концептуальними підходами, теоретичними засадами, ідеями та теоріями.

Заслуговує на увагу низка практичних вправ, які сприятимуть апробації та практичній реалізації теоретичних знань, формуванню культури мислення тощо.

У посібнику розкрито особливості наукового пізнання, можливості і шляхи розвитку критичного та креативного мислення, його структуру, рівні. Матеріали посібника, базуючись на знанні філософії, психології, педагогіки, управлінського менеджменту тощо, мають забезпечити формування світоглядної позиції майбутнього фахівця, озброїти теоретичними знаннями та практичними вміннями.

Структура посібника та його розділів відповідає зазначеним концептуальним ідеям та інтенціям. Кожний із розділів складається з двох блоків. Перший присвячений теоретичним проблемам, які викладаються тезово з урахуванням наявної інформаційної бази, наведеного списку рекомендованої літератури, містить також експлікацію понять, презентацію окремих точок зору різних мислителів, питання для самоконтролю.

У другому блоці кожного розділу наводяться тексти першоджерел – уривки із праць фахівців і дослідників. Запропоновані завдання зорієнтовані на відхід від репродуктивного мислення і на розвиток творчого мислення шляхом залучення здобувачів вищої освіти до аналізу наукових проблем, використання власного життєвого досвіду, обґрунтування і презентації власної думки. Намагання урізноманітнити матеріал шляхом підбору і подання різних точок зору, щоб, з одного боку, показати суперечливість тієї або іншої проблеми, а з другого – спонукати здобувачів до подальших міркувань над нею, є однією із особливостей побудови навчального посібника.

Стиль, структура та методичні рекомендації роблять навчальний посібник доступним, відкритим для читача, таким, що спонукає до діалогу, а матеріал, викладений у ньому, сприятиме продукуванню власних думок щодо оцінки наукових явищ, особливостей методології тощо.

1. СТРАТЕГІЇ РОЗВИТКУ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ

Теми 1–2. МИСТЕЦТВО МИСЛЕННЯ ЯК МИСТЕЦТВО ЖИТТЯ

- 1. Мислення як особливий проєкт сучасності.*
- 2. Продуктивне мислення – мислення в альтернативах.*
- 3. Концептуальні підходи до розуміння продуктивного характеру мислення.*

1. Мислення як особливий проєкт сучасності

Сучасний світ потребує від людини іншого мислення та характеру дій, які б, з одного боку, були адекватними змінам сьогодення, а з другого – дозволяли усвідомити можливі ризики своєї діяльності у крихкому, нестабільному світі. В умовах, коли світ повсякчас змінюється й отримує можливість набувати гармонії у своїй складності та розмаїтті, у людини виникає потреба творчо і гнучко реагувати на всі зміни, пізнавати мінливі реалії, постійно переосмислювати набуті знання, розглянувши їх у контексті ймовірності і випадковості.

Погляд

Автори книги “Нетократія” А. Бард та Я. Зодерквіст стверджують, що подолати чи радше прилаштуватися до “аномальних” явищ сучасності вже не вдасться за умов запровадження нового у систему старих понять та орієнтирів. Доведеться звикнути, наголошують дослідники, що розкіш стабільності дедалі більше недоступна, і єдино постійна річ – безпосередні зміни. Усе тече. Соціальна й економічна стабіль-

ність, що раніше була нормою життя, тепер стає рідкістю і ознакою стагнації. Недостатньо просто думати чи думати по-іншому. Тепер доведеться постійно переосмислювати ідеї і відкидати їх. Творче руйнування не знає відпочинку. У цьому процесі людина має керуватися не лише логікою, застосовуючи мистецтво аргументації та вміння вести діалог, а й осягати і пізнавати реалії світу інтуїтивно, міркуючи про те, якими вони були і якими вони можуть стати [2].

Загалом реалії сучасності вимагають від людини подолання одновимірного сприйняття та осмислення світу, у якому їй нав'язувалися певні стандарти, алгоритми дій, чітко визначені зразки пізнання та мислення тощо. Водночас нездатність і небажання людини навчатися мислення в мінливостях буття і альтернативах світу, яке враховує складність і різноаспектність предмета пізнання, використовуючи складність і цілісність людської природи, постає екзистенційною проблемою.

Процес мислення символізує вищий ступінь людського пізнання, який пов'язаний з обробкою інформації та збереженням у пам'яті її результатів для того, щоб використовувати надалі.

Поняття

Мислення – творча здатність людини, яка сформувалася і набула розвитку у процесі її життєдіяльності. Цей процес полягає в постійному перегрупованні і переосмисленні всіх можливих змістів свідомості, у створенні та руйнуванні наявних між ними зв'язків і відносин. Те, що людина дізналася, є тим самим, що й думка, за посередництва якої вона про це довідалася.

Мислення відрізняє людину від інших істот. Воно є тим, що створює людина і що створює людину. Вона отримує лише потенційну здатність до мислення, яку має розвинути, а згодом реалізувати у процесі свого життя. Мислення надається як проект, якого необхідно навчати.

Погляд

Що означає навчати мислення? Відповідаючи на це запитання, М. Хайдеггер стверджує, що людина навчається,

коли вона приводить свій образ дій відповідно до того, що звернено до її сутності в цей момент. Мислити же ми навчаємося, коли підпорядковуємо свою увагу тому, що нам дається для осмислення [50, с. 34].

Людина навчається мислення, пояснюючи та осмислюючи реалії буття. Реальність формується у той самий спосіб, що й думки учасників. Відповідно, чим складніше мислення, тим складнішою стає реальність (власне розуміння цієї реальності). Однак реальність не тотожна мисленню. Вона завжди багатогранніша і складніша за наше розуміння. Реальність володіє здатністю дивувати, а мислення отримує можливість створювати й осмислювати. Звертаючи увагу на це, Дж. Сорос зауважує, що існує розбіжність між тим, якими люди є насправді, й тим, якими вони уявляють себе, є також двобічний рефлексивний зв'язок між образом і реальністю, ще міцніший, ніж у зовнішньому світі, оскільки йому не потрібне посередництво у зовнішніх подіях, щоб мислення вплинуло на предмет розгляду [48, с. 5].

2. Продуктивне мислення – мислення в альтернативах

Якого мислення слід навчати, щоб мати можливість адекватно й ефективно осмислювати мінливі реалії? Цивілізаційні “виклики” в умовах сучасності передбачають необхідність вироблення принципово нових підходів до осмислення природи світу і його об'єктів як складного, мінливого феномена.

Релевантним і продуктивним є мислення, яке має на меті не лише пояснити невідоме, але у відомому й очевидному віднайти незрозуміле та неймовірне. Це мислення іншого порядку, що полягає передусім у подоланні наявних меж, у “поеднанні непокданого”, тобто відмінного, нередукованого тощо. Його життєвість можлива за умови, що воно постійно зазнає змін, руйнувань, балансує на межі хаосу. Таке мислення не здійснюється у чітко визначеному руслі, воно рухається манівами та змінюється в різних напрямках, долаючи межі окреслених репрезентацій, відкриваючи нові горизонти розуміння світу та місця в ньому людини. У такий спосіб воно здатне ві-

добразити мінливий характер реалій, їх постійну динаміку та мінливість. Таке мислення може бути представлене як цілісна єдність взаємообумовлених, взаємозалежних чинників, принципів, що втілюються в міждисциплінарних дослідженнях.

Поняття

Продуктивне мислення – це мислення, яке має на меті не лише пояснення невідомого, а й пошук у відомому й очевидно-му незрозумілого й нового.

Процес мислення сконцентровується на використанні неочікуваних змін і випадковостей, які не розглядають як другорядні явища, а швидше як потенційну можливість у створенні кардинально нового розуміння реалій буття. Визначальним у процесі мислення є не концентрування уваги на спільному, тотожному, закономірному, а радше на відмінному, неповторному, одиничному. Культивування продуктивного мислення можливе за умови ліквідації авторитету загальноприйнятих правил, приписів і стандартів.

Погляд

“Не достатньо мати гарний розум, головне – правильно його використовувати” (Р. Декарт).

“Розум, який розширив свої межі, ніколи не звузиться (А. Енштейн).

“Твоє життя формується твоїми думками” (М. Авреліус).

“Коли процес запам’ятовування перетворюється на сплав пам’яті і мислення, – це інтелект у дії” (Л. Віготський).

“Розум людини краще оцінювати за її запитаннями, аніж за її відповідями” (Ж. Левіс).

“Найголовніше – навчити людину мислити” (Б. Брехт).

“Не думки потрібно вивчати, а вчитися думати” (І. Кант).

Відповідно продуктом розумової діяльності постає не “застиглий” образ, який апріорі має сприйматися як очевидність, даність, а як процес постійного подальшого творення інших контекстів. Таке мислення пливе до контексту, демонструючи

повсякчас свою процесуальну природу. У ньому здійснюються переходи між різними сенсами та констеляціями раціональностей. Визнання плюральності та мінливості, пошук переходів в осмисленні відмінностей позбавляє його законодавчо-репресивного характеру. Воно не позбавлене світу інтуїцій і відчуттів, того, що пов'язане із внутрішнім світом людини. Саме ці акти дозволяють людині відшукувати та “перекидати місточки” між, здавалося б, несумісними ідеями, думками, демонструючи у такий спосіб нове розуміння проблем, створювати інноваційний продукт тощо. Таке мислення є трансверсальним за своєю природою.

Ще однією особливістю мислення є його відкритий характер, здатність бути пов'язаним із життєвими пріоритетами та системою цінностей тих, хто пізнає. Мистецтво мислення є мистецтвом життя, що передбачає не лише правильне використання логіки, правил дедукції та індукції, а й мистецтво аргументації, уміння вести відкритий і конструктивний діалог, у якому народжуються нові сенси та конфігурації знань. Воно сприяє доланню меж, які існують у раціональному типі мислення. Таке мислення є основою для етики стосунків, толерантності, співучасті, розуміння, свободи, віри та надії.

Погляд

Прикладом практичної реалізації цих ідей може слугувати навчальна програма “Філософія для дітей”. Її автором є знаний теоретик освіти, професор філософії Колумбійського університету Метью Ліпман. В основу курсу “Філософія для дітей” він поклав проблемно-діяльнісні методи отримання знань, які спрямовані на розвиток самостійного критичного осмислення проблем, пробудження творчого потенціалу учасників навчальної взаємодії. Увага фокусується не на запам'ятовуванні інформації, а на її “творенні філософією”, яка передбачає використання зусиль з боку інтелекту, розв'язання проблем, пов'язаних з повсякденним життям учасників освітньої взаємодії. Діти виявляють інтерес не лише до того, що є для них зрозумілим і доступним, а й до того, що лежить за межами їх можливостей та пізнання.

“Філософія для дітей” має на меті не стільки презентувати світовий розвиток філософської думки, скільки запозичити її запитальний характер, стиль міркування, визнання поліваріантності відповідей, уміння конструювати гіпотези та формулювати судження тощо. Лозунг цієї програми: “Міркування необхідно навчати”. Дослідник стверджує, що мислення є особливим феноменом, який не вичерпується лише природними характеристиками, а розуміється також як навичка, що відкрита для вдосконалення [30, с. 34].

Таке мислення не зводиться до певного алгоритму та не просякнуте стереотипами і стандартами. Воно виявляється у здатності людини не піддаватися впливу чужих думок, об’єктивно оцінювати свої думки, ретельно перевіряти свої рішення, зважувати всі аргументи “за” і “проти” тощо. Це мислення дозволяє розкрити унікальну індивідуальність людини.

3. Концептуальні підходи до розуміння продуктивного характеру мислення

Питаннями дослідження природи та особливостей переходу до ефективного й інноваційного мислення опікуються фахівці різних галузей. Використання міждисциплінарного контексту дослідження дозволяє сформулювати нову парадигму, яка б символізувала нове наукове розуміння світу. Сутність і функціональні характеристики переходу до нового мислення представлені в концепціях інноваційного мислення В. Делія, складного мислення Е. Морена, номадичного мислення Ж. Дельоза і Ф. Гваттарі, постметафізичного мислення Ю. Габермаса, глобального мислення Е. Ласло, транверсального розуму В. Вельши тощо. Таке мислення враховує світ та людину як складні цілісні структури, які перебувають у постійному взаємозв’язку, русі та самозміні. Воно презентує пізнавальну діяльність як відкриту систему, яка має не лише раціональну складову, а й емоціональну, рефлексивну, міфологічну та інші, оскільки пов’язана з переконаннями й особистісними інтересами тих, хто навчається. Розглянемо засадничі ідеї концепцій продуктивного мислення.

Концепція інноваційного мислення

Поняття “інноваційне мислення” запровадив В. Делія на Всесвітньому філософському конгресі у 1993 році. Він розглядає його як особливий тип, який об’єднує раціональний, інтелектуальний, творчий компоненти, об’єктивну та суб’єктивну реальність, здатність проникати у суть речей і явищ, що втілюють у життя результат, у вигляді інновацій, які ефективно вирішують наявні протиріччя дійсності, покращують життя людини [21, с. 63]. Це мислення є продуктом й одночасно необхідною умовою для розвитку інформаційного суспільства.

Характерні риси інноваційного мислення:

здатність виходити на режим створення феномену нового й генерування інновацій духовного порядку, у тому числі знань, що раніше не існували на практиці;

можливість забезпечення інноваційного процесу і тиражування інновацій;

необхідність генерації інновацій, які відповідають прогнозам з адекватною моделлю розвитку;

іманентність інноваційної здібності (тобто вищий навчальний заклад як інноваційна система, здатна формувати інноваційне мислення в тих, хто навчається, оскільки в них іманентно закладена ця властивість);

здатність до визволення від застарілих стереотипів та догм, цілеспрямованість у здійсненні проривів у пізнанні і перетворенні картини світу й устрою суспільного життя;

розвиток здатності самопізнання, самоорганізації, саморозвитку та інших форм самореалізації;

здатність осмисленого багатофакторного аналізу всієї сукупності інформації і раціонального прийняття рішення, ефективного досягнення істини; прогнозованість і моделювання інновацій і інноваційного процесу [21, с. 58].

Інноваційне мислення орієнтується не лише на творення нового, а й передбачає перегляд, творчу руйнацію вже створеного й усталеного. Процес мислення сконцентровується на використанні неочікуваних змін та випадковостей, які роз-

глядаються не як другорядні явища, а більше як потенційна можливість у створенні кардинально нового розуміння реалій буття. Інноваційне мислення визнає власну недосконалість, не відкидає сумнівів і недоречностей.

Погляд

Розкриваючи принципи інноваційного мислення, О. Князева вказує на його відкритий характер, здатність бути пов'язаним із життєвими пріоритетами та системою цінностей тих, хто пізнає. Відкритість, трансдисциплінарність, креативність передбачають одночасний розгляд проблем з різних позицій, на різних феноменальних рівнях пояснення, що пов'язані з різними дискурсивними і дисциплінарними перспективами. За своєю природою воно має відображати та символізувати саму суть життя з його раціональними та ірраціональними виявами. Мистецтво інноваційного мислення є мистецтвом життя, що передбачає не лише правильне використання логіки, правил дедукції та індукції, а й мистецтво аргументації, уміння вести відкритий і конструктивний діалог, у якому народжуються нові сенси і конфігурації знань. Воно сприяє доланню меж, які є у раціональному типі мислення.

Таке мислення презентує пізнавальну діяльність як відкрити-ту систему, яка має не лише раціональну складову, а й емоційну, рефлексивну, міфологічну та інші, оскільки пов'язана з переконаннями й особистісними інтересами тих, хто навчається.

Концепція складного мислення

Важливим кроком у формуванні міжнародної наукової спільноти, яка досліджує цю проблематику, є створення міжнародних дослідницьких центрів і спілок науковців, які працюють у різних сферах наукових досліджень. Так, провідним центром вивчення природи складних адаптивних систем є Інститут у Санта-Фе (Нью-Мексико, США). Оригінальні ідеї розуміння природи складного мислення пропонують науковці Німецького товариства з вивчення складних систем і нелінійної динаміки та Центру трансдисциплінарних досліджень

і Асоціації складного мислення, які функціонують у Франції. Різноманітність ідей і концептуальних підходів, які пропонують ці та інші наукові спільноти, є свідченням значущості й актуальності складного мислення у подоланні ризиків та небезпек сучасного світу. Спільним підґрунтям досліджень є думка про те, що таке мислення здатне запропонувати нові шляхи розвитку людської спільноти в умовах перманентної кризи та непрогнозованості буття.

Погляд

На думку французького дослідника Е. Морена, єдність та різноманітність розуміються не як конкуруючі поняття, а як такі, що доповнюють одне одного, водночас не позбавлені різноманітності. Складність виникає в серцевині Єдиного одночасно як відносність, невизначеність, різноманітність, несхожість, двозначність, двоїстість, антагонізм і в поєднанні цих понять, які є одне стосовно одного додатковими, конкуруючими та антагоністичними. Не існує організації без антиорганізації. Не існує функції без дисфункції” [38, с. 183, 184]. Відповідно засадничим аспектом складного мислення є визнання того, що будь-яке складне явище містить у собі протиріччя, що не руйнують складне, а створюють його, балансуючи на межі хаосу. Спосіб, який дозволяє об’єднати частини в ціле, а ціле – з частинами, створює певний образ-гештальт. Цей образ, конфігурація знань уявляється певним циклом, об’єднанням, що не обмежує єдиним смислом, а навпаки, спонукає до нової їх рефлексії.

Таке мислення має проблемний характер. Воно спрямоване не лише на розв’язання нагальних проблем, але виявляє здатність продукувати нові неочікувані властивості та приховані характеристики в уже звичному та знайомому. Така складність розуміється як тотальність (єдність у різноманітності), що динамічно розгортається, змінюється, набуваючи нових рис і характеристик, зберігаючи свою ідентичність складного, незважаючи на різні метаморфози.

Складне мислення – це контекстуальне мислення. Проте воно спрямовується не на “вписування” речей та явищ у за-

даний контекст, а передбачає постійний пошук взаємозв'язків, взаємодії між ними. Слід зазначити, що процес лежить в основі життєдіяльності та функціонування складних об'єктів. Прихована процесуальна природа складного позбавляє статичності її буттєві форми та образи, а отже, робить їх здатними до саморозвитку. Унаслідок постійного динамічного самовиробництва не тільки не втрачається стійкість цілого, а, навпаки, безперервний процес і передбачає цю стійкість, збереження її складної природи. Зміни складних об'єктів відбуваються не за чітко визначеними параметрами чи правилами. Свою поведінку чи конфігурацію розвитку вони отримують завдяки наявності внутрішнього потенціалу, оскільки не детерміновані та не мають зовнішнього організатора. Без чіткої траєкторії розвитку складне мислення не вкорінене. Воно вибудовується довільно, подібно до кореневища, кожен відросток та сплетіння якого може мати основне та вирішальне значення в розвитку.

Відповідно складне мислення постає як планетарно комплексне. Комплексність, на думку Е. Морена, не передбачає протиставлення універсального та конкретного, загального та одиничного тощо. Власне визнання та осмислення взаємозв'язку цих елементів дозволило досліднику вивести формулу складного мислення: "Мислити локально, діяти глобально, мислити глобально, діяти локально" [38, с. 40]. Мова йде про те, що глобальне не розглядається абстрактно, оскільки воно не відірване від своїх частин. Зумовлене частковим, воно також зумовлює часткове. Свої думки Е. Морен ілюструє на прикладі розвитку екологічного мислення. Екологічне мислення розглядається дослідником у взаємозв'язку з культурним, соціальним, політичним, природним оточенням, створює мислення, здатне до стратегії, спроможне модифікувати чи навіть анулювати певні дії [38, с. 39]. Таке мислення орієнтується на потреби життя і на зміни, що в ньому відбуваються. Складне мислення постає як відкрита система, яка змінюється, доповнюється не лише завдяки чистому раціоналізованому знанню, а й охоплює людські судження, міркування, переконання. Це мислення є основою для етики стосунків, толерантності, спів-

участі, розуміння, свободи, віри та надії. Виявляючи здатність поєднувати кардинально різні, протилежні ідеї, погляди, сенси тощо, воно створює певні орієнтири для продуктивної пізнавальної та практичної діяльності, яка здійснюється відповідно до особистісних преференцій, світогляду, конкретного досвіду людини. Складний світ постає як своєрідна єдність у множинності. Ця множинність містить у собі не лише величезну кількість різних аспектів, але й те, що вони сповнені протиріч. Складне мислення відкриває новий інтелектуальний простір, є релевантним та значущим в осмисленні проблем нестабільної сучасності. Воно враховує та поважає багатоманітність цілого, намагаючись розпізнати та осмислити взаємозв'язки між його складовими. З огляду на цю обставину необхідно навчати складного мислення як мистецтва мислення.

Концепція системного мислення

У наш час системне мислення поширене у багатьох науках. Воно є у творах Стівена Гокінга про фізику та космологію, Річарда Докінса про еволюційну біологію, Діпака Чопри про нетрадиційну медицину. Пітер Сенге застосував системне мислення для дослідження сфери менеджменту та лідерства у праці “П’ята дисципліна”, де використано системні архетипи для розв’язання проблем бізнесу тощо.

Поняття

Системне мислення – це вміння бачити глибинні зв’язки між окремими і ззовні незалежними ситуаціями.

Системне мислення – це здатність бачити ситуацію та досвід як одне ціле. Щоб побачити ситуацію чи проблему цілісно й поглянути на неї з позицій перспективи майбутнього, необхідно відступити на декілька кроків, створити певний алгоритм, патерн і намагатися намалювати картину з різних ракурсів. Черговий крок – це встановлення вже іншого зв’язку із ситуацією. Саме бачення цього зв’язку під новим кутом зору дозволить оцінити ситуацію абсолютно по-іншому, побачити нові перспективи розвитку чи вирішення, уникнути прихованих ризиків тощо.

Упродовж останніх століть у науці сформувалася мисленева парадигма, яка зорієнтована на пошук у ситуаціях причин та наслідків і відповідно взаємозв'язків та взаємозалежностей між ними. Чітко окреслені причини зумовляють чіткі формулювання наслідків. Для простих, чітко прогнозованих ситуацій таке мислення є ефективним. Однак в умовах мінливого, динамічного й складного світу воно не діє, оскільки фрагментує світ, розкладаючи його на прості, зрозумілі у причинно-наслідкових зв'язках частини. Фрагментація світу зумовлює фрагментацію досвіду про нього. Ми не є відстороненими спостерігачами, які споглядають розвиток і зміни довкола на відстані, ми живемо у світі, зазнаємо впливу й впливаємо на нього. Прорахувати все – це симуляція. Ми намагаємося уявити можливості, передбачити наслідки у безпечному просторі нашого розуму, а не пірнати у вир подій, щоб з'ясувати на власній шкурі, якими будуть наслідки. Реальні дії незворотні – час не можна повернути у протилежний бік. Симулюючи, ми будуємо модель, наближену до реального життя, уявляємо наслідки і, якщо вони нам не подобаються, пробуємо щось інше, сподіваючись на кращий результат.

Системне мислення навчає нас гнучкості й варіативності у прийнятті рішень. Ми маємо зрозуміти, що світ складніший за будь-який найскладніший комп'ютер. Наша свідомість не знає і не бачить усього, навіть якщо має здатність прораховувати різноманітні комбінації. Ми вже знаємо, що раціональна поведінка окремої людини може обернутися катастрофою для групи – архетип “трагедія ресурсу, що перебуває у спільному користуванні”.

Системне мислення є протилежним редукціонізму (спрощенню). Спрощене розуміння речей не передбачає їх розгляд системно, тобто цілісно, як певну єдність взаємозв'язків усіх її складових. Засадничою ідеєю редукціонізму є визнання того, що речі – це лише сума компонентів. Йдеться про набір складових й компонентів, які не взаємодіють між собою й не взаємообумовлюють один одного, а радше є певним нагромадженням. Система підтримує своє існування й функціонування завдяки й внаслідок взаємодії її елементів.

По-перше, системи є цілісними. Вони мають властивості, які виходять за межі їх складових компонентів. Такі властивості називають емерджентними.

По-друге, властивості системи виявляються в результаті її функціонування як цілості, а не як її складових, узятих окремо. Тобто, якщо систему розкласти на складові компоненти, то її властивості будуть втрачені.

Отож, єдина спроба з'ясувати, як система функціонує й якими є її емерджентні властивості, – це побачити її цілою у дії. Взаємозв'язок і взаємовпливи між компонентами системи є значно важливішими, ніж розміри й кількість компонентів системи. Складним не слід уважати те, що складається із великої частини елементів, як зазвичай ми звикли думати. Радше мова йде про інший тип складності – динамічний. Рівень складності визначається рівнем взаємодії її компонентів, оскільки елементи можуть взаємодіяти у різний спосіб, повсякчас обираючи із множинності варіантів прийнятний для себе у саме цей час й у певній ситуації. У кожного з них є багато різних потенційних станів, тож навіть декілька елементів можуть поєднуватися у міріади різних способів.

Погляд

Дослідники Дж. О'Конор та І. Макдермотт пропонують цікаве правило впливу на систему. Оскільки частини системи взаємозалежні, то вони взаємодіють між собою. Цей зв'язок дозволяє їм впливати на всю систему. Що більше взаємозв'язків у системі, на їх думку, то більше можливостей на неї впливати. Функціонування у мережі обумовлює вплив. Ціла система діє подібно до міцної еластичної сітки: коли ви її розтягуєте, вона залишається в новому стані стільки, скільки ви докладаєте зусиль. Та щойно відпустите її, зі здивуванням і роздратуванням помітите, що вона миттєво повернулася у попередній стан. Для системи є типовим опір, а не ізолюваність. Водночас системи можуть зненацька руйнуватися, якщо на них тривалий час чинити достатній тиск. Вони можуть раптово змінюватися за умови правильного порядку дій. А для цього потрібно

розуміти систему. Це має назву “принцип важелів впливу”. Принцип цей доволі простий. Точка, у якій цикли зворотного зв’язку врівноважують один одного, – це точка, у яку система повертається після струсу. Будь-яка зміна, хай якою великою вона здається, виявиться тимчасовою, якщо вона не змінить найважливіші цикли зворотного зв’язку. Будь-яка зміна, хай якою малою чи непрямою вона буде, якщо вона змінює важливі цикли зворотного зв’язку, матиме тривалі наслідки, оскільки задає системі нову точку рівноваги. Поведінка складних систем не завжди стала. Поведінка складних систем вважається сталою, якщо вона передбачувана у різних станах. Як застосувати принцип важелів впливу? Замість того, щоб марнувати зусилля на те, щоб тягнути щось чи штовхати, виснажувати себе і систему, поставте ключове системне запитання: що заважає зміні? Системне мислення – це мислення колами, а не прямими лініями. Частини системи взаємопов’язані безпосередньо чи опосередковано, тож зміна однієї системи поширюється на інші частини, як кола на воді. Отже, ці частини змінюються, і ефект від змін розійдеться колами, зачепивши ту частину, яка першою зазнала впливу. Ця частина відреагує на нову дію, і дія повернеться до джерела змін модифіковано, таким чином утворивши коло, а не пряму лінію. Результат зміни підсилює причину, унаслідок чого зміна поглиблюється. Система рухається значно швидше від початкової точки.

Яким чином їх міркування можуть пояснити особливості системного мислення? У чому полягає їх значимість для розвитку критичного мислення?

Загалом, системне мислення пов’язане з нашими відчуттями. Завдяки їм ми отримуємо здатність сприйняти зворотний зв’язок. Бачити зв’язок, бути частиною цього зв’язку і мислити колами – це є важливою частиною системного мислення. Ця проста, але всеохопна зміна у мисленні здатна змінити наше уявлення про світ, перетворюючи його з низки статичних причинно-наслідкових зв’язків, подібних до гри в більярд на комп’ютері, на живий, динамічний, автономний процес, у якому ви виступаєте на головній сцені. Те, що достатньо добре

для кожної частини, найчастіше працює краще для цілої системи.

Ми можемо змінити спосіб мислення, поглянути на свою частину системи, потім дослідити свої ментальні моделі, взяти до уваги відтермінування, усвідомивши, що, насправді, ми не уникаємо наслідків наших дій. Змінюючи свій спосіб мислення, ми змінюємо свою поведінку в урівноважувальному циклі, а це змінює спосіб нашого мислення. Це може допомогти нам ухвалювати мудріші рішення. Ми ніколи не знатимемо всього про все. Але достатньо знати достатньо.

Отож, вихідною позицією наших міркувань є розуміння того, що ми живемо всередині ментальних моделей. Те, як ми говоримо про них, – одкровення. Ми говоримо про те, що “маємо” переконання, що “дійшли” до них чи “прийняли”. Ми кажемо, що “дотримуємося” їх, “кидаємо” їх, “полишаємо” тощо. Тобто ментальні моделі – це наші знання про світ. Зазвичай ми їх використовуємо, щоб пояснити причину події чи навіть її передбачити. Вони надають значення нашим діям і подіям, які відбуваються з нами, допомагають обрати те, що для нас є важливим тощо.

Варто зауважити, що наші ментальні моделі глибоко вкорінені, вони певним чином наперед програмують нас на сприймання власного досвіду, і тоді ми помилково вважаємо свою точку зору реальністю, а карту плутаємо із зображеною на ній територією. Йдеться про те, що наші упередження стають частиною об’єкта споглядання. Як зауважують дослідники, ментальні моделі зазвичай ґрунтуються на традиціях та досвіді минулих поколінь. Вплив на їх формування також мають культурні надбання, ідеї, почуті у дитинстві від дорослих, думка яких для нас є значимою.

Погляд

Дослідники Дж. О’Конор та І. Макдермотт вважають, що ментальні моделі людина конструює й зберігає на основі життєвого досвіду завдяки чотирьом способам. Перший – це вилучення. Людина вибірково сприймає те, що помічає. Кожної миті її органи чуття подразнюються, проте вловити й

осмислити усю доступну інформацію неможливо. Тож ми виокремлюємо та фільтруємо її відповідно до свого настрою, інтересів, зайнятості та загальної уважності. Другий спосіб – це підставлення. Це дзеркальне відображення вилучення. Ми бачимо те, чого немає. Бачити означає вірити. Третім способом є викривлення. Ми змінюємо наш досвід, розширюючи одні частини за рахунок знань, уявлень, фантазій тощо та зменшуючи інші. Четвертим способом є узагальнення. Йдеться про використання досвіду однієї людини для ілюстрації інших міркувань та ідей.

Навчання створює й перетворює наші ментальні моделі. Це єдиний можливий спосіб змінити себе і стати більше схожим на тих, ким ми хочемо стати.

Практикум

Вправа “Список труднощів”

Найкращий спосіб позбутися обмежених ментальних моделей, які заважають вирішенню проблем, – чітко зрозуміти, чого ви хочете. Визначити мету. А потім поставити собі базове системне питання: що заважає мені досягти цієї мети? З’ясуйте, які найбільш важливі чинники заважають вам досягти того, чого ви хочете у цій ситуації. Теоретично припустіть, що ці труднощі створює спосіб мислення, а не реальні перешкоди. Поставте запитання до кожної проблеми: у чому для мене полягає ця проблема? Запишіть відповіді. А тоді запитайте себе: що має статися, якими мають бути дії під час її вирішення? Шукайте особливо уважно відповіді, які припускають відсутність потрібних умінь або ресурсів у вас або в інших людей. Можливо, це і є вашими обмеженими ментальними картами.

Вправа “Лівий стовпчик”

Метод “лівого стовпчика” винайдений Крісом Аргарісом та Дональдом Шоном і вдосконалений Ніком Россом і Артом Клейнером. Ця методика помічна, коли виникають складнощі у виконанні завдань чи комунікативній взаємодії. Згадайте типову розмову з людиною, яка вас роздратувала. Візьміть ар-

куш паперу і справа напишіть, що сказали ви. Зліва напишіть, що ви думали, коли це казали, не має значення, промовили ви це чи ні. Погляньте відсторонено на лівий стовпчик і поставте запитання самі собі: які переконання призвели до таких думок? Що змусило вас промовчати? Що це говорить про ваші переконання у цій ситуації? За допомогою цієї вправи ви не намагаєтесь безпосередньо вирішити цю ситуацію, але усвідомите, які обмежені переконання утримують проблему на місці. Іноді цього достатньо, щоб знайти рішення.

Вправа “Слухайте мову”

Обмежені ментальні моделі діють і виявляють себе, як правило, у певних ключових словах і фразах. Це викривальні фрази, які мають вас насторожити. Спершу прислухайтесь до суджень. Судження – це авторитетні твердження про реальність другого порядку, світ значень, а не фізичний факт. Коли наша допитливість спрямована на пізнання того, чому і як функціонує якась річ або не функціонує, ваші ментальні моделі стають гнучкішими, більш відкритими до зворотного зв'язку.

Концепція трансверсального мислення

У процесі самовибудовування складне й системне мислення долає замкнуті межі наукових парадигм у науковому пошуку. Воно постає як перехідне, трансверсальне. Це мислення, у якому здійснюються переходи між різними сенсами. Саме у відмінностях знаходиться раціональне зерно та утверджується нове розуміння рефлексії. Випадковість, ситуація можливості, яка здатна дуже швидко змінитися, набувши нових конфігурацій і смислів, є значущою для побудови нових інтелектуальних стратегій. Таке мислення, скоріше, є перехідним між різними типами раціональності.

Погляд

Розглядаючи можливість таких переходів, Л. Горбунова вважає, що подібні конститутивні переплетення типів раціональності виявляються вже на рівні аналізу генези одиничних парадигм, які завжди формуються як опозиція одна до

одної. Широкий спектр переходів між ними сприяє їх подальшому розвитку. Як результат утворюється єдність, яка ґрунтується на множинності, що розвивається, зберігаючи унікальність. Змістове переплетення концепцій, на думку дослідниці, завжди залишає на них відбиток або у формі запозичень, або у формі специфічних інтерпретацій. Тому окремі раціональності, попри їх автономність та замкнутість, живляться, розвиваються та існують завдяки переходам та взаємодії між собою [14, с. 45]. Здатність до переходів та осмислення відмінностей не передбачає жодної абсолютизації. Визнання плюральності та мінливості, пошук переходів в осмисленні відмінностей позбавляє це мислення законодавчо-репресивного характеру. Воно не полишене світу інтуїції та відчуттів, того, що пов'язане із внутрішнім світом людини. Саме ці акти дозволяють людині відшукувати та “перекидати місточки” між, здавалося б, несумісними ідеями, думками, демонструючи в такий спосіб нове розуміння проблем, створювати інноваційний інтелектуальний продукт тощо. Таке мислення веде діалог із внутрішнім світом людини та світом довкола неї. Воно є надзвичайно релевантним в умовах перманентної процесуальності, де єдність існує не як чітко фіксований образ, а повсякчас виникає, змінюється, зникає з тим, щоб знову “народитися”. Єдність символізує процес і в процесі твориться єдність. Вона набуває характеру ситуативно можливісного.

Трансверсальність мислення не є опозиційним до раціонального, а, навпаки, виявляє прогалини в раціональному мисленні і тим самим сприяє його подальшому розвитку.

Концепція номадичного мислення

Близьким за смыслом до трансверсального є номадичне мислення. Воно також активізує свій потенціал на віднаходженні відмінного. Гра на змістовому потенціалі відмінностей створює умови для розвитку номадичного мислення, яке акцентоване на ситуаціях постійного переходу, “кочуванні” з одного смислу до іншого, не зациклюючись ні на чому і нічому не надаючи перевагу. У такій ситуації мислення вже не

сконцентровується на оперуванні лише конкретними відомостями.

Погляд

Дослідник Дж. Сорос радить уявляти світ як можливий, як “загальне рівняння, де сучасне представлене особливим набором констант. Змінивши константи, те саме рівняння можна застосувати до всіх минулих та майбутніх ситуацій. Працюючи із загальними рівняннями такого роду, слід бути готовим прийняти будь-який набір констант, що узгоджуються з ними. Інакше кажучи, слід вважати можливим усе, поки не буде доведено, що воно неможливе” [48, с. 6]. Пошук нових ідей та нових ресурсів у неможливому та відмінному видається можливим за умови ліквідації беззаперечного авторитету законів, які регламентують пізнавальні процеси, спрямовуючи їх у чітко окреслене русло міркувань.

Отже, реалії сучасності зумовлюють пошук нового мислення, яке б дозволяло розмірковувати не лише раціонально, а й інтуїтивно, рефлексивно. Ці міркування спрямовуються не лише на те, якими є речі та явища, а й на те, якими вони можуть стати в майбутньому. Визначальним у процесі мислення є концентрування уваги не на спільному, тотожному, закономірному, а більше на відмінному, неповторному, одиничному. Культивування продуктивного мислення можливе за умови ліквідації авторитету загальноприйнятих правил, приписів і стандартів.

Висновки

1. Процес мислення символізує вищий ступінь людського пізнання, який пов’язаний з обробкою інформації та збереженням у пам’яті її результатів, з тим, щоб надалі використовувати на практиці.

2. Реалії сучасності вимагають від людини подолання одновимірного сприйняття та осмислення світу, у якому їй нав’язувалися певні стандарти, алгоритми дій, чітко визначені зразки пізнання та мислення тощо.

3. Релевантним та продуктивним є мислення, яке має на меті не лише пояснити невідоме, але у відомому та очевидно-му віднайти незрозуміле та неймовірне. Це мислення іншого порядку, що полягає передусім у подоланні наявних меж, у “поєднанні непокданого”, тобто відмінного, нередукованого тощо. Його життєвість можлива за умови, що воно постійно зазнає змін, руйнувань, балансує на межі хаосу.

4. Таке мислення не здійснюється у чітко визначеному руслі, воно рухається манівцями та змінюється в різних напрямках, долаючи межі окреслених репрезентацій, відкриваючи нові горизонти розуміння світу та місця в ньому людини.

Питання для самоконтролю

1. Що таке мислення? Аргументуйте міркування, що процес мислення символізує вищий ступінь людського пізнання.

2. Доведіть, що продуктивне мислення – це мислення в альтернативах.

3. Охарактеризуйте концепцію інноваційного мислення. Поміркуйте, чому його одночасно вважають продуктом та необхідною умовою для розвитку інформаційного суспільства.

4. Дайте характеристику складному мисленню. Поясніть, чому складне мислення є контекстуальним.

5. Що таке системне мислення. Що означає мислити колами? Відповідь обґрунтуйте.

6. Визначте схожі риси трансверсального та номадичного мислення.

Фрагменти першоджерел

Джозер О’Конор, Ієн Макдермотт “Системне мислення. Пошук неординарних творчих рішень”

Із плином часу дедалі щільнішим ставало полотно нашого існування, і взаємодії в ньому пришвидшувалися. Без розуміння складності створеного нами світу ми відчуваємося

безпорадними, стаючи жертвами речей, яких не розуміємо. Системне мислення дозволяє нам не лише бачити події, а й розпізнавати алгоритми взаємозв'язків і структури, на основі яких вони виникають. Розуміючи істинне підґрунтя ситуацій довкола нас, ми зможемо реагувати на них зі значною перевагою і в рамках нового, ширшого бачення. Ви, певно, чули про ефект метелика – гіпотезу, яка припускає, що змах крилець метелика в Маямі може спричинити потужне торнадо у Пекіні. Наші дії майже одразу спричиняють масштабні наслідки, хоч у минулому це було не так. А темп наших взаємодій і надалі зростає. Системне мислення – це важлива перспектива для нашого часу, аніж будь-яка інша, яку ми мали можливість застосувати...

Системне мислення – це вміння бачити глибинні зв'язки між окремими і ззовні незалежними ситуаціями. Розпізнаючи зв'язки між подіями, ви зможете краще зрозуміти і впливати на них. Що таке система? Це те, що здатне підтримувати власне існування самостійно й функціонувати як єдине ціле через взаємодію різних його частин. Ідеальний приклад – наш організм. ...Ми живемо в системі систем. Щоб досягнути її, потрібне системне мислення. Світ – це таке невпорядковане і нелогічне місце. Нас учать мислити логічно і розуміти все за допомогою аналізу: розбити події на частини і знову зібрати до купи. Іноді це працює. Але це не працює із системами, і ми пояснимо, чому саме. Застосування лінійного мислення без розбору проблематичне. Люди й події не підкоряються законам логіки, їх не так легко передбачити та розв'язати, як математичні рівняння. Люди рідко реагують просто й відкрито, сімейні проблеми не вирішуються за допомогою швидких й упорядкованих рішень.

Звичайного мислення замало для роботи із системами, адже вони бачать прості причинно-наслідкові зв'язки, обмежені у часі й просторі, а не поєднання чинників, які мають взаємний вплив. У системі причина й наслідок можуть бути розділені у часі і просторі. Наслідок не проявлятиметься протягом днів, тижнів, а може, й років. Але діяти ми маємо зараз.

Друкується за виданням: Джозер О'Конор, Іен Макдермотт. Системне мислення. Пошук неординарних творчих рішень / пер. з англ. Надія Сисюк. Київ : Наш формат, 2018. С. 7–12.

Запитання

1. Яке мислення автори визначають як системне? У чому полягає його відмінність від звичайного мислення?

2. Визначте значимість системного мислення у поясненні складних реалій сучасного світу.

3. Що таке ефект метелика? Наведіть приклади з повсякденного життя, наукові факти, які б підтвердили чи спростували гіпотезу ефекту метелика.

Стівен Д. Левіт, Стівен Дж. Дабнер “Думай як фрік”

...Як перелаштувати звичний спосіб мислення, знаходити нестандартні способи вирішення питань?

1. Відходити від усталених уявлень про реальність (ми звикли берегти сили та енергію).

2. Не боятися сказати “Я не знаю”.

У світі, який має на все відповіді, набуває цінності фраза “Я не знаю”. Вона допускає, що далі за нею йтимуть експеримент, дослідження, отримання нової інформації, яка буде більш достовірною, ніж та, що першою спадає на думку. Не бійтеся чесно зізнатися собі та іншим, якщо відповіді справді не має, і дістаньтеся до правильної й справжньої.

3. Ставити правильні питання.

4. Виявляти та розв’язувати першочергові проблеми.

Необхідно вийти за рамки звичного мислення, щоб добре роздивитися проблему, яка привертає чимало уваги, і спробувати знайти нові способи її розв’язання.

5. Зосереджуватися на малому, а не думати про глобальне.

Навчання не закінчується у дорослому віці, необхідно бути відкритим до нових ідей...

6. Уміти переконувати, а не сперечатися.

Друкується за виданням: Стівен Д. Левіт, Стівен Дж. Дабнер. Думай як фрік. Київ : Наш формат, 2016. 216 с.

Запитання

1. Поясніть, у чому полягає цінність фрази “Я не знаю”?
2. Охарактеризуйте твердження “зосереджуватися на малому, а не думати про глобальне”.
3. Що означає бути відкритим до нових ідей? Відповідь обґрунтуйте.

Рекомендована література

Авдеева І. М. Критичне мислення як системний фактор неперервної освіти. *Постметодика*. 1996. № 2(12). С. 3–4.

Бард А., Зодервист Я. Нетократия. Новая правящая элита и жизнь после капитализма / пер. с англ. В. Мишучкова. Санкт-Петербург : Стокгольмская школа экономики в Санкт-Петербурге, 2004. 252 с.

Вайнштейн М. Каркас для критического мышления. *Постметодика*. 1996. № 2(12). С. 42–45.

Добронравова І. С., Сидоренко Л. І. Філософія та методологія науки. Київ : Вид-во поліграфічного центру “Київський університет”, 2008. 302 с.

Ейкор Ш. Великий потенціал. Припиніть гонитву за успіхом і отримуйте більше щастя й гараздів. Київ : Вид. група КМ-БУКС, 2019. 224 с.

Клепко С. Ф. Секрети мислення Джорджа Сороса. *Постметодика*. 1996. № 2(12). С. 1–2.

Конверський А. Критичне мислення : підручник. Київ : Центр навчальної книги, 2019. 340 с.

Ліпман М. Критичне мислення: чим воно може бути? *Постметодика*. 1996. № 2(12). С. 33–41.

Млодінов Л. Гнучкість. Пластичне мислення в епоху змін. Київ : Вид. група КМ-БУКС, 2019. 272 с.

Рослінг Г., Рослінг І., Рослінг-Рьоннлунд А. Фактологія. 10 хибних уявлень про світ. І чому все набагато краще, ніж ми думаємо / пер. з англ. І. Ємельянова. Львів : Наш формат, 2019. 320 с.

Тема 3. КРИТИЧНЕ МИСЛЕННЯ ЯК РІВЕНЬ ЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ

- 1. *Поняття критичного мислення.***
- 2. *Історія виникнення критичного мислення.***
- 3. *Ознаки та властивості критичного мислення.***

1. Поняття критичного мислення

Мислення є складним психологічним і соціально-історичним феноменом, предметом комплексних, міждисциплінарних досліджень. Мислення, на відміну від інших процесів життєдіяльності людини, відбувається відповідно до певної логіки й виникає в проблемній ситуації. У структурі мислення виокремлюють розумові операції: аналіз, порівняння, синтез, абстрагування, узагальнення, конкретизацію, класифікацію, систематизацію та інші.

Структура мислення:

загальне мислення (загальний процес обробки інформації);

предметне мислення (процес обробки інформації певного предмета за допомогою методів наукового дослідження);

критичне мислення (процес контролю за перебігом загального та предметного мислення, їх удосконалення).

Етимологія словосполучення “критичне мислення” пов’язана із спеціальним типом мислення (міркуванням), орієнтованим на всебічний розгляд характеристик явищ реальності, їх оцінку з метою виявлення хиб, вад, помилок, а також позитивних, раціональних аспектів. Критичне мислення є особливим типом мислення, який бажано вирізняти серед інших ментальних процесів. Очевидно, що просте запам’ятовування не є критичним мисленням. Запам’ятовування – найважливіша розумова операція, без якої навчальний процес є неможливим,

проте воно кардинально відрізняється від критичного мислення. У комп'ютера пам'ять набагато краща, ніж у будь-кого з нас, однак ми розуміємо, що його здатність запам'ятовувати ще не є мисленням. Його також не варто плутати з розумінням складних ідей. Коли ми працюємо над розумінням чужої ідеї, наше власне мислення пасивне – ми лише сприймаємо те, що створив хтось інший.

Поняття

Критичне мислення – (з грец. “мистецтво аналізувати”) – це наукове мислення, суть якого полягає в ухваленні ретельно обміркованих та незалежних рішень. Це майстерне, відповідальне мислення, яке ґрунтується на визначених критеріях, є чутливим до контексту й самокоригується.

Люди, які критично мислять: інтелектуально незалежні; чесні самі з собою; ними неможливо маніпулювати.

Погляд

Канадський учений Ральф Х. Джонсон визначає критичне мислення як особливий вид розумової діяльності, що дозволяє людині винести раціональне судження щодо запропонованої їй точки зору або моделі поведінки, прийняття обміркованих рішень у тому, як варто діяти та у що вірити. Під критичним мисленням професор Пітер А. Фачоне розуміє “цілеспрямовану, саморегульовальну систему суджень, що застосовуються для інтерпретації, аналізу, оцінки й формулювання висновків, а також для пояснення доказових, концептуальних, методологічних, критеріологічних або контекстуальних розмірковувань, на яких сама система суджень заснована”.

Критичне мислення допомагає людині формувати свій унікальний погляд на явища та процеси і, керуючись логікою, вибудувати систему аргументації для доведення власних думок. Також уміння аналізувати інформацію зменшує шанси на інтелектуальну капітуляцію та вірогідність стати на бік конвєрного мислення. Критичне мислення – це система суджень, яка ґрунтується на здатності виявляти причинно-наслідкові

зв'язки, верифікувати інформацію, відокремлювати факти від думок і припущень, водночас блокуючи одностороннє, догматичне сприйняття світу.

Погляд

Критичне мислення – здатність аналізувати нестандартні ситуації, використовуючи різноманітні аргументи (Е. де Боно).

Критичне мислення – соціальний феномен, що використовується для вирішення нагальних проблем (Д. Клустер).

Критичне мислення – уміння логічно мислити та аргументувати (О. Тягло).

Критичне мислення – міркування про власні думки і причини, які стоять за нашими точками зору (Ч. Темл).

Критичне мислення – особливий вид розумової діяльності, що дозволяє людині винести раціональне судження щодо запропонованої їй точки зору або моделі поведінки (Ральф Х. Джонсон).

Критичне мислення як прийняття обміркованих рішень у тому, як варто діяти та у що вірити (Р. Енніс).

Об'єднавчою, засадничою основою для низки ідей та суджень є подальші складові критичного судження (Д. Клустер).

Здатність мислити критично – не вроджена ознака і не дар Божий, а розумові здібності людини. Це величезне поле для щоденних тренувань і розкриття інтелектуального потенціалу.

2. Історія виникнення критичного мислення

Критичне мислення є винаходом американської когнітивної психології. Саме американські дослідники пізнавальних процесів досягли значних успіхів і мають визнання у світі пріоритет у цій галузі. Це зокрема: Дж. Андерсон, Дж. Брунер, Д. Клустер, М. Ліпман, С. Міллер, Д. Надлер, Р. Солсо, Д. Халперн та інші. Ідеї критичного мислення зародилися та набули розвитку у США, коли у низці навчальних закладів були створені та функціонують дотепер курси навчання критичного мислення.

Зверніть увагу

У другій половині XX століття розпочала свою діяльність спеціалізована установа, яка об'єднала висококваліфікованих фахівців у сфері розвитку критичного мислення – Інститут критичного мислення. Фундатором цієї науково-освітньої установи є професор філософії Колумбійського університету М. Ліпман.

Метью Ліпман – знаний теоретик освіти, професор філософії Колумбійського університету, консультант ЮНЕСКО з освітніх питань. Він є автором “рефлексивної” моделі освіти, у якій фокус навчальної діяльності спрямовується не на засвоєння певної інформації, а на осмислення внутрішніх сенсів і характеристик предметів та явищ, які досліджуються. Мислення, на думку дослідника, є особливим феноменом, що набувається в процесі пізнання та є відкритим для вдосконалення.

Це поняття дуже різнобічне, й спеціалісти різних галузей визначають його по-різному. 1956 року американський психолог Б. Блум розробив таксономію пізнавальних здібностей, виділивши 6 рівнів навчальних цілей у когнітивній сфері: знання – розуміння – застосування – аналіз – синтез – оцінка. Він уперше ввів поняття “критичне мислення” як мислення вищого рівня. Термін “критичне мислення” відомий також з робіт психологів Ж. Піаже, Дж. Брунера, Л. Виготського. З точки зору психології, критичне мислення – це мислення, яке має такі характеристики, як цілеспрямованість, глибина, послідовність, гнучкість, швидкість, стратегічність, самостійність тощо. Американський філософ і педагог Дж. Дьюї вважав, що критичне мислення виникає тоді, коли слухачі починають займатися конкретною проблемою. Тільки борючись із конкретною проблемою, відшукуючи власний вихід зі сформованої ситуації, людина дійсно мислить.

З позиції філософії, критичне мислення – це вміння логічно мислити та аргументувати, правильно вести дискусію, дебати, приймати обґрунтовані, виважені рішення. З точки зору теоретиків літератури, критичне мислення – це підхід, за

яким тексти розкладаються на складові і який розглядає, як вони досягають впливу на читачів, які мотиви тих, хто їх написав. Воно дозволяє розмірковувати про власні думки і причини, які стоять за нашими точками зору.

Інтерес до технології розвитку критичного мислення як освітньої інновації з'явився в Україні близько десяти років тому. Натомість в освіті США та Канади цей напрям сучасного навчання розвивається вже майже пів століття. Критичне мислення сприяє переходу від навчання, орієнтованого переважно на запам'ятовування, до навчання, спрямованого на розвиток самостійного свідомого мислення учнів. У 90-ті роки XX століття американські вчені Бостонського університету К. Мередит, Ч. Темпл, Дж. Стіл запропонували методичну систему “Читання та письмо для розвитку критичного мислення”, що містить одну з відповідей на запитання: “Як вчити критично мислити?”. Останнім часом з'явилися публікації щодо навчання критичного мислення й українською мовою.

3. Ознаки та властивості критичного мислення

У сучасній психолого-педагогічній літературі, присвяченій проблемам розвитку особистості, виділяють певні властивості критичного мислення.

Усвідомленість. Усвідомленість є системотворчою властивістю, оскільки найсуттєвішою рисою критичного мислення є високий ступінь усвідомленості власних розумових дій, пильна увага до них. Усвідомленість уможливорює реалізацію інших властивостей критичного мислення, які спираються на неї та витікають з неї. Усвідомленість робить людину вільною, дозволяє конструювати майбутнє у доцільній діяльності, що будується, за мірою людини, – ідеальною метою. Усвідомленість є початком мислення, цілеспрямованості, самостійності та творчості, одним словом – свободи. Життєдіяльність невольної людини повністю підкорена обставинам, у той час як вільна людина усвідомлює необхідність цілеспрямованої зміни обставин, своїх способів діяльності, своїх знань, умінь і навичок,

своїх потреб і здібностей – перероблення самої себе. Так, усвідомлення приводить до рефлексивності, контролюваності та самоорганізації. Отже, усвідомленість становить фундамент критичного мислення, вона дозволяє простежити зв'язки та підстави знань, шляхи їх отримання. Основа усвідомленості – це методологічні знання (знання про знання).

Самостійність. Самостійність характеризується вмінням людини ставити нові завдання й розв'язувати їх, не користуючись допомогою інших людей. Самостійність людини – це риса особистості, що виявляється в умінні здобувати нові знання, оволодівати новими методами пізнавальної та практичної діяльності, а також використовувати їх для розв'язування на підставі вольових зусиль будь-яких життєвих проблем. Отже, самостійність породжує, з одного боку, рефлексивність, з іншого – цілеспрямованість.

Рефлексивність. Рефлексія (від пізньолат. *reflexio* – звернення назад) – форма теоретичної діяльності людини, спрямована на осмислення власних дій та їхніх законів (надзвичайно потрібна для розумового виховання, оскільки сприяє усвідомленню власних почуттів, думок та дій); принцип людського мислення, що спрямовує його на осмислення та усвідомлення власних форм і передумов; предметний розгляд самого знання, критичний аналіз його змісту і методів пізнання; діяльність самопізнання, що розкриває внутрішню будову та специфіку світу людини. Рефлексувати – це означає звертати свідомість на саму себе, розмірковувати над своїм психічним станом, а тому й впливати на себе; це процес самопізнання суб'єктом внутрішніх актів і станів. З позицій діяльнісного підходу, рефлексія – це система орієнтування дій – “орієнтування в способі орієнтування”. У рефлексії людина обіймає дві позиції почергово або одночасно: 1) позиція виконувача дії (характеризується центрованістю на результаті); 2) позиція спостерігача за собою з боку – пізнання та контроль своїх дій, думок, переживань тощо (орієнтування в перетворенні себе). Важливою характеристикою рефлексивних дій є орієнтування суб'єкта у самому собі, співвідношення себе з іншими та ідеалом. Суб'єкт усвідомлює свою об'єктивно предметну або внутрішньо скон-

струйовану позицію відносно певної дії або вчинку, а також усвідомлює свої можливості та здібності.

Цілеспрямованість. Цілеспрямованість породжується рефлексією. Цілеспрямовану діяльність може здійснювати лише індивід, здатний відрізнити себе від власної діяльності (поглянути на свою діяльність з боку). Лише в такому випадку можливе ставлення до діяльності як до процесу, який відповідає меті. Цілеспрямованість тісно пов'язана з оцінкою. Оцінка є ключовим моментом критичності мислення, оскільки вона завжди здійснюється відповідно до критеріїв і передбачає зіставлення реальності з певним ідеалом (стандартом), визначення ступеня їх відповідності. Як наслідок такої оцінки розробляється план (цілеутворення) дій для приведення у відповідність цих двох речей.

Обґрунтованість. Рефлексія також породжує обґрунтованість, оскільки розглядає форми мислення та його підстави, виявляє межі достовірності та застосування шляхом критичного аналізу знання та методів пізнання.

Контрольованість. Ще одним наслідком рефлексії є контрольованість мислення. Пильна увага до процесу розмірковування та зіставлення його з цілями, цінностями та нормами і є контролем.

Самоорганізованість. Контроль породжує самоорганізацію, самозміну. Рефлексувати – означає звертати свідомість на себе, розмірковувати над своїм психічним станом, а тому й впливати на себе.

Людина, яка володіє критичним мисленням:

легко знаходить потрібну й важливу інформацію, може її перевіряти;

уважно вивчає усі можливості, веде пошук компромісних рішень;

виокремлює помилкову інформацію від достовірної;

прискіпливо оцінює кожен варіант і робить власний вибір;

демонструє логічно обґрунтовані судження.

Погляд

Фундатор Інституту критичного мислення США професор Колумбійського університету М. Ліпман виділяє 6 ключових елементів критичного мислення:

1) уміння мислити, яке передбачає оволодіння певними прийомами, що розвивають апарат операцій мислення;

2) формулювання самостійних суджень, що передбачає вміння продуктивно порівнювати різні судження і визначати альтернативи;

3) відповідальність, яка передбачає вміння доводити за допомогою переконливих аргументів власні думки, які будуть предметом подальшого розгляду іншими;

4) самокорекція, яка передбачає використання людиною критичного мислення як методу, зверненого на її власні судження з метою їх виправлення чи покращення;

5) вибір критеріїв, які бере до уваги людина, яка критично мислить, з метою їх детального аналізу чи критики;

6) увага та чуйність до контексту, що передбачає розуміння загальних критеріїв у зв'язку із контекстом їх використання та розробку інших альтернативних критеріїв, що відповідають конкретній ситуації.

Критичне мислення важливе як інструмент для дослідження. Це складний процес творчого переосмислення понять та інформації. Це активний процес пізнання, який відбувається одночасно на декількох рівнях. Адже знання, що їх засвоює людина, яка критично мислить, постійно диференціюються й систематизуються з точки зору рівня їх істинності, вірогідності, достовірності. Критичне мислення спирається на отриману інформацію, усвідомлене сприйняття власної розумової діяльності та діяльності інших людей в інтелектуальному оточенні. Однак рівень критичності визначається не тільки запасом знань, а й особистісними якостями, настановами, переконаннями. Критичність особистості має бути спрямована перш за все на саму себе: на аналіз і оцінку своїх можливостей, особистісних якостей, вчинків, поведінки.

Теоретичні засади

Ознаки критичного мислення (за Д. Клустером)

По-перше, *критичне мислення – це мислення самостійне*. Коли заняття будується на принципах критичного мислення, кожен слухач формулює свої ідеї, оцінки, переконання незалежно від інших. Ніхто не може думати критично за нас, ми робимо це виключно для самих себе. Отже, мислення може бути критичним тільки тоді, коли воно має *індивідуальний характер*. Людина повинна мати достатньо свободи, щоб думати самостійно і вирішувати навіть найскладніші питання.

Критичне мислення не обов'язково є абсолютно оригінальним. Ми маємо право прийняти ідею або переконання іншої людини як свої власні. Нам часто навіть приємно погоджуватися з чужою думкою, оскільки це підтверджує нашу правоту. Людина, яка критично мислить, не так вже й рідко розділяє чийсь точку зору. Самостійність, отже, є перша і, можливо, найважливіша характеристика критичного мислення.

По-друге, критичне мислення *пов'язане із знанням, базується на ньому*. Інформація є відправним, а зовсім не кінцевим пунктом критичного мислення. Як інколи говорять, “важко думати з порожньою головою”. Щоб народити складну думку, потрібно опрацювати гору “сировини” – фактів, ідей, текстів, теорій, даних, концепцій. Тому людині доводиться протоптувати стежини від старого до нового, відновлювати каркаси знань, знову і знову заглиблюватися у фактичний матеріал, інакше користі від критичних умінь буде небагато.

Не можна прирівнювати критичне мислення до традиційного вивчення фактів. Проте саме завдяки критичному мисленню традиційний процес пізнання індивідуалізується і стає осмисленим, безперервним і продуктивним.

По-третє, *критичне мислення починається з формулювання питань і з'ясування проблем, які потрібно вирішити*. Люди допитливі за своєю природою. Ми помічаємо щось нове і хочемо дізнатися, що це таке. Ми бачимо якусь цікаву

річ, явище, і нам вже хочеться проникнути всередину. До речі, біологи стверджують, що ця риса є невід’ємною властивістю усього живого. Справжній пізнавальний процес на будь-якому його етапі характеризується прагненням людини вирішувати проблеми і відповідати на питання, що виникають з її власних інтересів і потреб. “Отже, – зауважує американський педагог Джон Бін, – складність навчання критичного мислення полягає частково в тому, щоб допомогти роздивитися нескінченне різноманіття проблем, що нас оточують”.

По-четверте, *критичне мислення потребує переконливого аргументування*. Людина, яка мислить критично, знаходить власне розв’язання проблеми і підкріплює його розумними, обґрунтованими доводами. Вона також усвідомлює, що можливі й інші рішення тієї самої проблеми, і прагне довести, що обране нею вирішення є більш логічним і раціональним, ніж інші. Ця людина, озброєна сильними аргументами, здатна протистояти навіть таким авторитетам, як друковане слово, сила традиції і думка більшості, нею практично неможливо маніпулювати. Саме розумний, зважений підхід до ухвалення складних рішень про вчинки або цінності лежить в основі більшості визначень критичного мислення. Так, Роберт Енніс визначає критичне мислення як “ухвалення обдуманих рішень про те, як слід діяти й у що вірити”.

Нарешті, по-п’яте, *критичне мислення є мислення соціальне*. Всяка думка перевіряється і відточується, коли нею діляться з іншими. Як пише філософ Х. Арендт, досконалість може бути досягнута лише у чийсь присутності. Коли ми сперечаємося, читаємо, обговорюємо, заперечуємо й обмінюємося думками з іншими людьми, ми уточнюємо і поглиблюємо свою власну позицію. І немає ніякого протиріччя у тому, що перший пункт визначення критичного мислення говорить про його незалежність, а цей, останній, пункт підкреслює соціальні параметри критичного мислення [8].

Отже, аналіз психолого-педагогічних досліджень дає підстави стверджувати, що під критичним мисленням розуміють мислення вищого порядку, яке характеризується цілеспрямованістю, обґрунтованістю, рефлексивністю, контрольовані-

стю, самоорганізованістю, самостійністю. Це процес аналізу, синтезування, обґрунтовування і оцінки достовірності та цінності інформації; властивість сприймати ситуацію глобально, знаходити причини, наслідки й альтернативи; здатність генерувати чи змінювати свою позицію на основі фактів та аргументів, коректно застосовувати набуті результати до проблем і приймати виважені рішення – чому довіряти та що робити в житті.

Висновки

Мислення є складним психологічним і соціально-історичним феноменом, предметом комплексних, міждисциплінарних досліджень. Мислення, на відміну від інших процесів життєдіяльності людини, відбувається відповідно до певної логіки й виникає в проблемній ситуації. У структурі мислення виокремлюють розумові операції: аналіз, порівняння, синтез, абстрагування, узагальнення, конкретизацію, класифікацію, систематизацію та інші.

Це активний процес пізнання, який відбувається одночасно на декількох рівнях. Адже знання, що їх засвоює людина, яка критично мислить, постійно диференціюються й систематизуються з точки зору рівня їх істинності, вірогідності.

Критичне мислення спирається на отриману інформацію, усвідомлене сприйняття власної розумової діяльності та діяльності інших людей в інтелектуальному оточенні. Однак рівень критичності визначається не тільки запасом знань, а й особистісними якостями, настановами, переконаннями.

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте структуру мислення. Поміркуйте, які елементи варто додати для її вдосконалення.

2. Що таке критичне мислення? Чому критичне мислення визначають як спеціальне мислення, орієнтоване на всебічний розгляд та аналіз характеристик явищ реальності? Обґрунтуйте.

3. Проаналізуйте твердження М. Ліпмана, що мислення є особливим феноменом, процесом пізнання, відкритим для вдосконалення.

4. У чому полягає системотворчий характер усвідомлення як однієї із властивостей критичного мислення? Відповідь поясність.

5. Охарактеризуйте ознаки критичного мислення. Поясність соціальну ознаку мислення.

Фрагменти першоджерел

Леонард Млодінов “Гнучкість. Пластичне мислення в епоху змін”

...У суспільстві, в якому трансформуються навіть фундаментальні функції, виклики можуть бути вкрай серйозними. Нині багатьом доводиться винаходити нові моделі поведінки, бо завдяки сучасним цифровим технологіям за нами майже постійно спостерігають роботодавці. Змушені ми також шукати шляхи протидії хакерам, захищаючись від кібератак і крадіжок особистих даних. У нас все менше залишається “вільного часу”, тож буває нелегко знайти можливість поспілкуватися із сім’єю, почитати, зайнятися спортом чи просто розслабитись. Ми маємо вчитися вирішувати проблеми, які виникають з домашнім програмним забезпеченням, телефонами та комп’ютерами. Чим би ми не займались, але щодня стикаємося з обставинами та проблемами, про які ще десять чи двадцять років тому ніхто ще гадки не мав...

Процес мислення має кілька властивостей, які можуть нам допомогти – вони завжди були корисними, проте тепер стали життєво необхідними. Наприклад, здатність відмовлятися від ідей, пов’язаних із зоною комфорту, пристосовуватись до неоднозначності та протиріч буття; здібність виходити за рамки традиційних поглядів, дивитись по-новому на сучасні виклики; спроможність відмовитися від усталених припущень і відкрити для себе нові парадигми; схильність спиратися на уяву не менше, аніж на логіку; генерувати та інтегрувати широкий

спектр ідей; і, звісно, бажання поекспериментувати й бути готовим до можливих невдач. Це – пістрявий букет з різноманітних талантів. Психологи разом із нейробіологами пояснюють процеси у мозку, які визначають ці таланти, різноманітністю аспектів корегентного когнітивного стилю. Я ж називаю це гнучким мисленням.

Гнучкість мислення є тим, що наділяє нас здатністю вирішувати все нові й нові проблеми і долати нервові та психологічні бар'єри, які заважають вийти за рамки усталених стереотипів... Запрограмовані сценарії поведінки корисні, проте більшість тварин все ж таки не змогли б вижити, керуючись лише ними. Левиця на полюванні, помітивши здобич, обережно починає її переслідувати. Середовище і поведінка здобичі можуть змінюватися. Вигадати сценарій, який заздалегідь передбачав би все, неможливо. Левиця повинна оцінювати ситуацію в контексті своїх намірів, тобто має бути здатною самостійно спланувувати дії. Природа передбачила ще два механізми, завдяки яким люди і деякі тварини здатні впоратися з ситуаціями, коли модель обробки інформації за сценарієм не є ефективною. Один із них – раціональне, логічне або аналітичне мислення; підхід “крок-за-кроком”, коли організм рухається від однієї пов'язаної з ситуацією думки до іншої, спираючись на факти або досвід. Іншим механізмом є гнучке мислення.

Друкується за виданням: Леонард Млодінов. Гнучкість. Пластичне мислення в епоху змін. Київ : Вид. група КМ-БУКС, 2019. 272 с.

Запитання

1. Що таке гнучке мислення? У чому переваги гнучкого мислення у вирішенні суспільних проблем? Відповідь обґрунтуйте.

2. Визначте властивості гнучкого мислення. У чому його відмінність від аналітичного мислення? Обґрунтуйте.

Стівен Сломен, Філіп Фернбак “Ілюзія знання. Чому ми ніколи не думаємо на самоті”

Сфера знань під назвою “когнітивна наука”, або когнітивістика, виникла у 1950-ті роки як шляхетна спроба зрозуміти, як працює людський розум – найдивовижніший феномен відомого нам Всесвіту. Завдяки чому можливе мислення? Що відбувається у головах істот, наділених свідомістю, що дає їм змогу здійснювати математичні обчислення, розуміти власну смертність, діяти доброчесно та (іноді) жертвовно і навіть робити прості речі, як-от їсти ножем і виделкою? Жодна машина і, можливо, жодна інша тварина на таке не здатна.

...Людський розум не схожий на стаціонарний комп’ютер, розрахований на зберігання стосів інформації. Розум – це гнучкий механізм, який розвинувся так, що видобуває лише найкориснішу інформацію для формування рішень у нових ситуаціях. Як наслідок, окремі люди зберігають дуже мало детальної інформації про світ у своїх головах. У цьому сенсі люди схожі на бджіл, а суспільство – на вулик: осередок нашого інтелекту є не мізки окремих людей, а колективний розум. У справі забезпечення свого функціонування люди покладаються не лише на знання, що зберігаються всередині їхніх черепів, а й на ті знання, що зберігаються деінде: в їхньому тілі, у навколишньому середовищі, а особливо в інших людях. Якщо скласти все це до купи, феномен людської думки неймовірно вражає. Але він є продуктом спільноти, а не якоїсь окремо взятої людини.

Друкується за виданням: Стівен Сломен, Філіп Фернбак. Ілюзія знання. Чому ми ніколи не думаємо на самоті / пер. з англ. Мирослава Лузіна. Київ : YakabooPublishing, 2018. 344 с.

Запитання

1. Що є предметом вивчення когнітивної науки?
2. Чи погоджуєтесь Ви з думкою авторів про те, що осередком інтелекту є колективний розум? Обґрунтуйте.
3. Доберіть факти, які б підтверджували думку, що людський розум здатний гнучко вирішувати різні проблеми.

Рекомендована література

Авдеева І. М. Критичне мислення як системний фактор неперервної освіти. *Постметодика*. 1996. № 2(12). С. 3–4.

Вайнштейн М. Каркас для критического мышления. *Постметодика*. 1996. № 2(12). С. 42–45.

Ведмедев М. М. Культурні ресурси продуктивного мислення : монографія. Суми : Університетська книга, 2013. 216 с.

Ганаба С. О., Шинкарук О. М. Філософія та методологія науки. Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2019. 240 с.

Горбунова Л. Мислення у світі плюральності: проект трансверсального розуму В. Вельша. *Філософія освіти*. 2012. № 1–2(11). С. 92–109.

Горбунова Л. Номадизм як спосіб мислення та освітня стратегія. Стаття 1. Онтологічні засади номадичного мислення. *Філософія освіти*. 2008. № 1–2(7). С. 45–60.

Горбунова Л. Номадизм як спосіб мислення та освітня стратегія. Стаття 2. Концепти та метафори. *Філософія освіти*. 2010. № 1–2. С. 103–114.

Горбунова Л. Онтологічні запити на номадичне мислення. Гуманізм. Людина. Пам'ять (пам'яті професора Валерія Григоровича Скотного) : матеріали 24 Міжнародних людизнавчих філософських читань (Дрогобич, 2012 р.) / ред. кол. : В. С. Возняк (гол. ред.), О. А. Ткаченко, В. В. Лімоченко. Дрогобич: Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2012. С. 32–38.

Горбунова Л. Складне мислення як відповідь на виклик епохи. *Філософія освіти*. 2007. № 1(6). С. 40–56.

Добронравова І. С. Нелінійне мислення. *Філософська та соціальна думка*. 1991. № 6. С. 49–60.

Добронравова І. С., Сидоренко Л. І. Філософія та методологія науки. Київ : Вид-во поліграфічного центру “Київський університет”, 2008. 302 с.

Конверський А. Критичне мислення : підручник. Київ : Центр навчальної книги, 2019. 340 с.

Ліпман М. Критичне мислення: чим воно може бути? *Постметодика*. 1996. № 2(12). С. 33–41.

Хайдеггер М. Что значит мыслить? Разговор на проселочной дороге / пер. А. С. Солодовникова. Москва, 1991. С. 134–145.

Тема 4. РОЛЬ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ У ПІЗНАННІ

- 1. Мета та особливості пізнання.**
- 2. Методи пізнання: поняття, види, характеристика.**
- 3. Форми пізнання: проблема, факт, гіпотеза, теорія, рефлексія.**
- 4. Розуміння як частина мислення.**

1. Мета та особливості пізнання

Процес цілеспрямованого, активного відображення дійсності у свідомості людини є пізнанням. Пізнання у своїй дійсності постає як багатогранний та складний процес, у якому знаходять своє виявлення як духовні здібності людини, так і її найважливіші життєві зацікавлення. Це процес постійної взаємодії суб'єкта та об'єкта, процес, що перебуває у постійному розвитку й опосередковується активною діяльністю суб'єкта.

Поняття

Пізнання – це сукупність процесів і методів набуття знань про явища і закономірності об'єктивного світу. Воно є вищою формою відображення дійсності, процесом вироблення знань. Різні аспекти процесу пізнання досліджуються низкою спеціальних наук: когнітивною психологією, історією науки, соціологією науки тощо.

У загальному розумінні пізнання постає як процес взаємодії свідомості та дійсності. Результатом такої взаємодії можуть бути враження, почуття, певні емоції, які дають змогу людині поліпшувати свої стосунки з дійсністю, робити свої дії опти-

мальнішими або ефективнішими, збільшувати свої можливості та міру свободи. При осмисленні наведеного розуміння пізнання важливо звернути увагу на те, що реально здійснює пізнання не свідомість сама по собі, не мозок, а людина з усіма її життєвими проблемами, можливостями, бажаннями та пристрастями. Процес пізнання є процесом активного творчого відтворення дійсності у свідомості людини. Його результатом є взаємодія людини з явищами дійсності.

Зверніть увагу

Головне питання теорії пізнання: чи спроможна наша свідомість (мислення, відчуття, уявлення) давати адекватне відображення дійсності?

У вирішенні конкретних гносеологічних питань матеріалісти та ідеалісти займають відмінні позиції, особливо це стосується питань джерел пізнання. Ідеалісти пізнання уявляють як самодіяльність свідомості, саме вона є джерелом пізнання; матеріалісти – сферою, звідки людина отримує знання, є незалежна від свідомості об'єктивна реальність. Пізнання цієї реальності – це процес творчого відбиття її у свідомості людини. Знання за своєю природою – це результат відображення, суб'єктивний образ об'єктивного світу.

Пізнання людиною світу та створення пізнавальних образів починається з чуттєвого контакту зі світом, з чуттєвого відображення, з “живого споглядання”. Усі форми пізнання опосередковані й обумовлені практикою, тому не можуть бути зведені до пасивної чуттєвості конкретного індивіда. Основою чуттєвого відображення є практично-предметно-чуттєве перетворення суб'єктом світу, освоєння ним набутків матеріальної та духовної культури. Будь-яке знання є поєднанням двох протилежних сторін – чуттєвого та раціонального знання.

Теоретичні засади

Чуттєве пізнання (живе споглядання) здійснюється за допомогою органів чуття – зору, слуху, дотику тощо, які щодо людини є продуктами не тільки біологічної еволюції, а й все-

світньої історії. Живе споглядання як момент чуттєво-предметної діяльності здійснюється у трьох головних взаємопов'язаних формах. Це – відчуття, сприйняття та уявлення.

Мислення – це процес активного, цілеспрямованого, узагальненого, опосередкованого, суттєвого та системного відтворення дійсності і вирішення проблем її творчого перетворення у таких логічних формах, як поняття, судження, умовиводи, категорії.

Уява – це вид пізнання, який формує нові конкретно-чуттєві образи та поняття, а також здійснює перехід від чуттєвого до раціонального, узагальнюючи й вербалізуючи чуттєві образи, надає конкретно-наочного характеру формам мислення, синтезуючи чуттєве відображення та мислення в єдину систему. Уява – це специфічне поєднання чуттєвого та раціонального у пізнанні, де чуттєвість є основою, матеріалом для творення образів уяви, а мислення відіграє програмувальну роль, дає можливість логічно “добудувати” цілісний і загальний образ дійсності. Уява – це пов'язаний з перетворенням наочної ситуації за допомогою мислення спосіб вирішення пізнавальних проблем і формування нового знання й нових образів дійсності, цілей діяльності, ідеальних образів майбутнього.

Інтуїція – це такий спосіб набуття нового знання (форма пізнання), коли за неусвідомленими у цей момент часу ознаками й рухом власної думки суб'єкт здійснює наукове відкриття, одержує нове об'єктивно істинне знання про дійсність. Інтуїція – це кульмінаційний момент творчого процесу, коли всі елементи пізнавальної проблеми, які до цього були у відокремленому стані, об'єднуються в єдину систему.

Розуміння – це процес і результат духовно-практичного та пізнавального освоєння дійсності, коли зовнішні об'єкти залучаються до осмислення людської діяльності, виступають її предметним змістом. Розуміння – це форма освоєння дійсності (практичного і пізнавального), яка розкриває й відтворює смисловий зміст об'єкта. Це насамперед осмислення знання, вияв та реконструкція його смислу, а також оцінка через суспільно значимі цінності людської життєдіяльності та культу-

ри. Теоретичне освоєння дійсності передбачає не лише одержання знання про світ, а й розуміння цього світу.

У кожному акті інтуїції у прихованому вигляді присутня логіка, не усвідомлена, але така, що обумовлює можливість появлення змісту інтуїтивно отриманого знання.

Пояснення – це розкриття сутності предметів та явищ шляхом з'ясування причин їх виникнення та існування, наявності законів їх функціонування та розвитку. Формою пояснення є наукове пізнання, яке ґрунтується на основі осмислення теоретичних законів виникнення, функціонування та розвитку суб'єктів. Основою наукового пояснення є загальні категоріальні схеми, які відображають різноманітні взаємозв'язки та взаємозалежності дійсності.

Знання, пояснення та розуміння – це необхідні моменти взаємодії людини з навколишнім світом, за допомогою якого людина отримує й накопичує знання, що включені у суспільну практику. Зазначимо, що процес накопичення знань передбачає також їх періодичне упорядкування та переосмислення, що веде до поглиблення розуміння світу та способів діяльності в ньому.

Мислення, окрім логічних законів, що виражають абсолютно точні і суворо визначені зв'язки між висловлюваннями та їхніми елементами, спирається й на певні принципи ймовірного регулювання, які хоч не гарантують безпомилкового вирішення проблеми, але все ж забезпечують рух наукового пошуку в певному напрямі.

2. Методи пізнання: поняття, види, характеристика

Процеси пізнання, осмислення й дослідження здійснюються за допомогою певних методів.

Поняття

Метод (від грец. *methodos* – “спосіб”, “метод”, “шлях”) – спосіб досягнення мети, пізнання явищ дійсності у їх взаємозв'язку та розвитку.

Метод передбачає сукупність правил і прийомів, способів пізнання. Це система приписів і принципів, яка повинна орієнтувати суб'єкт пізнання на вирішення конкретного наукового завдання. Сукупність та певний порядок застосування відповідних методів дослідження, включаючи техніку й різноманітні операції з емпіричним матеріалом, формує методику наукового дослідження.

Теоретичні засади

Гіпотетично-дедуктивний метод – це метод наукового пізнання, суть якого полягає у створенні системи дедуктивно пов'язаних між собою гіпотез, з яких виводяться твердження щодо емпіричних фактів. Метод ґрунтується на виведенні (дедукції) умовиводів з гіпотез та інших посилянь, істинне значення яких невідоме.

Гіпотетико-дедуктивний метод є важливою складовою методології наукового пізнання. Він дає змогу перевірити будь-яку наукову гіпотезу у складі гіпотетично-дедуктивної теорії. Щоб краще уявити механізм реалізації методу, розглянемо його структуру.

Перший етап: знайомство з емпіричним матеріалом, який необхідно пояснити за допомогою чинних у науці законів і теорій. Якщо таких законів немає, дослідник переходить до другого етапу.

Другий етап: висування різних пояснювальних припущень про причини та закономірності досліджуваних явищ.

Третій етап: визначення ступеня серйозності припущення та відбору із множини припущень найбільш ймовірного. На цьому етапі гіпотеза пересувається насамперед на логічну несуперечливість, особливо якщо вона має складну структуру і розгортається в систему припущень, перевіряється на сумісність із фундаментальними інтерпретаторськими принципами цієї науки.

Четвертий етап: відбувається розгортання висунутого припущення та дедуктивне виведення з нього положень, які підлягають емпіричній перевірці.

П'ятий етап: проводиться експериментальна перевірка виведених із гіпотези наслідків. Гіпотеза дістає емпіричне підтвердження або заперечення у результаті експериментальної перевірки. Проте емпіричне підтвердження результатів гіпотези ще не гарантує її істинності, а заперечення одного з них ще не свідчить про хибність її у цілому. Знайомство із загальною структурою гіпотетико-дедуктивного методу дає змогу визначити його як складний комплексний метод пізнання, що містить у собі усю багатоманітність методів і форм наукового пізнання та спрямований на відкриття і формулювання законів, принципів, теорій.

Сходження від абстрактного до конкретного – це метод теоретичного дослідження і викладу, який полягає у русі наукової думки від вихідної абстракції (однобічне, неповне знання) через послідовні етапи поглиблення і розширення пізнання до результату – цілісного відтворення у теорії предмета, що досліджується. Рух пізнання від чуттєво-конкретного до абстрактного – це і є рух від одиничного до загального, тут домінують такі логічні прийоми, як аналіз та індукція.

До загальнологічних методів і прийомів дослідження належать: аналіз, синтез, абстрагування, ідеалізація, узагальнення, індукція, дедукція, аналогія, моделювання, системний підхід, вірогідні (статистичні) методи.

Аналіз – це поділ предмета на складові (сторони, ознаки, властивості, відношення) з метою їхнього всебічного вивчення.

Видами аналізу є: механічний поділ; визначення динамічного складу; виявлення форм взаємодії елементів цілого; знаходження причин явищ; виявлення рівня знання та його структури тощо.

Різновидом аналізу є поділ предметів на класи (множини) та підкласи – класифікація і періодизація.

Синтез – це об'єднання раніше виокремлених частин (сторін, ознак, властивостей, відношень) предмета у єдине ціле.

Зауважимо, що синтез – це не довільне, еkleктичне поєднання розрізнених частин, “шматочків” цілого, а діалектична єдність з виділенням сутності.

Аргумент – це твердження, за допомогою якого людина обґрунтовує певну ідею з метою переконати когось іншого в її істинності.

Аргумент складається:

з тези – твердження, яке повинні підтримати інші;

доказів – пояснення, факти, приклади, статистичні дані та посилання на авторитети, за допомогою яких і доводиться істинність тези;

висновку – повернення до тези, її розширення (ухвалення рішення).

Абстрагування – це метод відволікання від окремих властивостей та відношень об'єкта і одночасно зосередження основної уваги на тих властивостях та відношеннях об'єкта і одночасно зосередження основної уваги на тих властивостях та відношеннях, які є безпосереднім предметом наукового дослідження.

Характерні риси:

1) абстрагування сприяє проникненню пізнання у суть явищ, рух пізнання від явища до сутності, розчленування, схематизація цілісної рухомої дійсності;

2) існують такі види абстракцій: абстракції ототожнення; ізолююча абстракція; абстракція актуальної нескінченності; абстракція потенційної здійснюваності тощо;

3) абстракції вирізняють також за рівнем (порядком). Абстракції реальних предметів мають назву – абстракції першого порядку; абстракції від абстракцій першого рівня – другого порядку тощо;

4) найвищий рівень абстракції мають філософські категорії.

У процесі пізнання досить часто доводиться, спираючись на наявні знання, робити висновки, які є новим знанням про невідоме. Здійснюючи перехід від невідомого до відомого, ми відкриваємо загальні принципи або ж, навпаки, спираючись на загальні принципи, робимо висновки про окремі явища. Це здійснюється за допомогою таких методів, як індукція та дедукція.

Моделювання – це вивчення об’єкта шляхом створення та дослідження його копії (моделі), яка за своїми властивостями відтворює властивості об’єкта, що досліджується.

Характерні риси:

1) метод дослідження об’єктів на їх моделях. У методології науки – це аналог певного фрагмента реальності, концептуально-теоретичних образів тощо;

2) форми моделювання різноманітні та залежать від використання моделей і сфери застосування моделювання;

3) за характером моделей виокремлюють матеріальне (предметне) та ідеальне моделювання, яке виражене у відповідній знаковій формі;

4) моделювання використовується тоді, коли безпосереднє вивчення об’єктів з деяких причин неможливе. На сучасному етапі розвитку пізнання важлива роль належить комп’ютерному моделюванню.

Узагальнення – це процес становлення загальних властивостей і ознак предметів. Воно тісно пов’язано з абстрагуванням.

Характерні риси:

1) гносеологічною основою узагальнення є категорії загального та одиничного;

2) загальне є філософською категорією, що відображає схожі, повторювані риси та ознаки, що належать кільком одиничним явищам чи всім предметам цього класу, а одиничне – виражає специфіку, своєрідність саме цього явища (чи групи явищ однакової якості), його відмінність від інших;

3) узагальнення не може бути нескінченним. Його межею є філософські категорії, що не мають родового поняття і тому узагальнювати їх не можна.

Системний підхід – це сукупність загальнонаукових методологічних принципів (вимог), в основі яких лежить розгляд об’єктів як систем.

До цих вимог належать:

а) виявлення залежності кожного елемента від його місця і функцій у системі з урахуванням того, що властивості цілого не можна звести до суми властивостей цих елементів;

б) аналіз того, наскільки поведінка системи зумовлена як особливостями її окремих елементів, так і властивостями її структури;

в) дослідження механізму взаємодії системи і середовища;

г) вивчення характеру ієрархічності, притаманного цій системі;

д) забезпечення всебічного багатоаспектного опису системи;

е) розгляд системи як динамічної цілісності, що розвивається.

Вірогіднісно-статистичні методи ґрунтуються на врахуванні дії, що спирається на теорію вірогідностей, яку часто називають наукою про випадкове, а в уявленні багатьох множинності випадкових факторів, які характеризуються стійкою частотою.

Характерні риси:

1) вірогідність і випадковість практично неподільні. У законах динамічного типу передбачення мають точно визначений однозначний характер;

2) вірогіднісно-статистичні методи широко застосовуються при дослідженні масових явищ, особливо у таких наукових дисциплінах, як математична статистика, статистична фізика, квантова механіка, синергетика тощо;

3) статистичні закони передбачення мають не достовірний, а вірогіднісний характер. Останні, хоча і не дають однозначних і достовірних передбачень, тим не менш є єдино можливими при дослідженні масових явищ випадкового характеру.

Практикум

Як краще здійснювати аналіз

Виділіть складові аналізованого об'єкта та зафіксуйте їх.

Установіть взаємозв'язки між виділеними частинами і зафіксуйте структуру аналізованого об'єкта, розставляючи його складові в певному порядку.

Якщо це необхідно, знайдіть спільне та відмінне між виділеними частинами.

Визначте, як використати результати аналізу для загальної характеристики об'єкта та подальшої роботи з ним.

Щоб синтезувати, необхідно вміти:

генерувати ідеї – пропонувати, розробляти альтернативні гіпотези;

планувати діяльність – скласти перелік дій, необхідних для досягнення мети синтезу;

практично створювати новий продукт.

Перевірити рівень володіння різними способами синтезу:

чи знаю я, як можна перебудувати об'єкт (змінити послідовність, структуру, способи поєднання елементів);

чи вмію планувати, проектувати зміни в об'єкті;

чи вмію я комбінувати елементи по-новому (скласти їх у нову композицію);

чи можу я створити (придумати, винайти) новий об'єкт на основі синтезу частин старого та інших елементів;

чи вмію я презентувати текст (інформацію) по-новому.

Як краще конструювати аргумент

1. Формуючи аргумент, чітко дотримуйтесь структури. Перевіряйте себе, відповідаючи на запитання:

яку тезу (положення, ідею) ви обстоюватимете, пропонуватимете слухачам;

які докази, що підтримують тезу (показуючи іншим, що вона правильна, істинна), додасте;

який висновок випливає із ваших міркувань?

2. Закінчивши побудову аргументу, перевірте себе: чи свідчать тези, докази, висновки про одне і те саме, чи пов'язані вони між собою?

3. Пам'ятайте, що ви можете будувати аргументи індуктивним або дедуктивним методами, а також звертатися до потреб та інтересів людей.

Як побудувати спростування

1. Уважно прочитайте або вислухайте аргумент опонента, повторіть його вголос або про себе своїми словами, щоб перекоонатися, що ви його правильно зрозуміли.

2. Знайдіть в аргументі слова, які здаються вам сумнівними, які ви можете заперечити.

3. Відповідайте йому, використовуючи ці слова. Можете почати із твердження: “Ні...”, або “Так..., але...”, “Так..., але водночас”.

4. Підкріпіть свою відповідь логічними доводами або прикладами (фактами, посиланнями тощо).

5. Завершіть спростування висновком.

3. Форми пізнання: проблема, факт, гіпотеза, теорії, рефлексія

Структурними компонентами пізнання є проблема, гіпотеза, теорія. Вони є вузловими ланками побудови й розвитку знання на вищому, теоретичному рівні.

Поняття

Проблема – складне теоретичне чи практичне питання, що потребує вивчення та розв’язання. Це ситуація, що потребує активних дій та цілеспрямованої діяльності людини (досліджень, проектування, виконання тощо). Вона передбачає прийняття рішення та відповідальності. Проблема – це запитання, вирішення яких має суттєвий практичний або теоретичний інтерес.

Формування проблеми є важливим моментом пізнання. Правильно поставити проблему означає частково її вирішити. Хибна постановка проблеми буває однією з причин виникнення вигаданих проблем (псевдопроблем), тобто таких, що несумісні з фактами і законами. Такі проблеми практично не вирішуються.

Окреслити проблему означає також відокремити відоме від невідомого; факти з’ясовані від фактів, які вимагають з’ясу-

вання; сформулювати запитання, яке виражає основний зміст проблеми; накреслити конкретні шляхи її вирішення. Формулювання проблеми спирається на процес і результат емпіричного дослідження і разом з тим стимулює подальше дослідження, спрямовує його.

У житті ми часто зустрічаємося із проблемами. Основна ознака проблеми – наявність протиріччя і брак інформації для її вирішення. Зустрічаючись із протиріччям, людина прагне зрозуміти, у чому воно полягає, у чому його сутність, тобто намагається сформулювати проблемне запитання.

Проблемне запитання – це перший крок до вирішення проблеми. Проблемним називають відкрите питання, що спрямоване на виявлення протиріччя у ситуації. Формулюючи проблемне питання, ми допомагаємо собі й іншим усвідомлювати, у чому саме полягає проблема, зрозуміти її. Аби грамотно сформулювати проблемне питання, потрібно його побачити. “Схопити” основне протиріччя щодо ситуації допомагає формула: “з одного боку – з іншого боку”.

Зверніть увагу

Продуктивними у вирішенні проблемних завдань є методи Сократа та Жакото.

Метод Сократа – “перевідкриття” істини. Метод Сократа також презентує народження знань, але лише тими, хто навчається. Педагог у цьому процесі відіграє роль помічника, а не співучасника пошуку істини. Його роль полягає у тому, щоб за допомогою спеціально підібраних запитань “підштовхнути” того, хто навчається, до відкриття вже відомої наставнику істини. Він скеровує хід думок у правильне, з його точки зору, річище міркувань. Як результат відбувається вдосконалення й трансформація досвіду, уже набутого педагогом, розширюється розуміння тієї позиції, якої він дотримується.

Метод Жакото – пошук нової істини. Його суть полягає у тому, що педагог здобуває знання разом з тими, хто навчається, відіграючи роль своєрідного незнайка. У процесі навчання він не виступає оракулом істини, яку має презен-

тувати за допомогою низки спеціальних вправ чи алгоритму дій. Навпаки, наставник відкриває і навчає того, чого навчився сам у процесі освітньої взаємодії із суб'єктами навчання. Він разом з ними рефлексує щодо набутого досвіду й життєвих цінностей, використовує чуттєво-емоційну сферу, розкриває творчий потенціал тощо у пошуку відповідей на окреслену проблему. У такий спосіб педагог виступає співучасником народження істини.

Варто зазначити, що на проблемне питання не можна відповісти відразу, “миттєво”. Не випадково існує вислів: “розплутувати проблеми”. Знайти відповідь допомагає серія допоміжних питань, ставлячи які, ми послідовно розкладаємо складну ситуацію на частини. Цими питаннями прокладаємо шлях від відомого до невідомого, до інформації, якої нам бракує. Суттєву роль у цьому процесі відіграє гіпотеза. З формулювання гіпотези починається рух проблеми.

Поняття

Гіпотеза – форма знання, основою якого є передбачення, сформульоване за допомогою певних фактів, але це знання є невизначеним і потребує доведення. Це різновид здогадки, припущення більш або менш обґрунтоване, але ще не підтверджене, не доведене повністю. Гіпотеза є формою розвитку наукового пізнання, засобом переходу від невідомого до відомого, від непевного до знання більш повного і точного.

У яких випадках використовується гіпотеза у процесі розвитку наукового знання? По-перше, тоді, коли відомих фактів недостатньо для пояснення причинної залежності явищ і є потреба їх пояснення. По-друге, коли факти складні і гіпотеза у цьому випадку може слугувати першим кроком до їх пояснення. По-третє, тоді, коли причини фактів недоступні для досвіду, але дії та наслідки їх можуть бути вивчені. У проблемній ситуації може висуватися кілька логічно несумісних між собою гіпотез. Кожна з них має відповідати знанням і припускати висновки, що можуть бути перевірені практикою.

Доказ гіпотези полягає в установленні істини, підтвердженні або спростуванні сформульованих положень теоре-

тичними аргументами за допомогою порівняння, індукції, дедукції, аналогії. Аргументи доказу будуть переконливими тоді, коли висновки послідовно впливатимуть один із одного з урахуванням законів і правил логіки, як ланка з ланки у ланцюгові. Основну роль у доказі гіпотези відіграють факти.

Поняття

Факт – це подія, явище, процес, які існують в об'єктивній дійсності і є об'єктом дослідження. Розрізняють факти дійсності і факти науки (факти пізнання). Факти дійсності – це речі, властивості, відношення, події, які існують незалежно від свідомості. Факти науки – це відображення фактів дійсності, всебічно перевірених, вірогідність яких доведено. Вони усвідомлюються і фіксуються у термінах мови науки у вигляді емпіричних суджень. Факти групуються за їх важливістю, актуальністю тощо. Ця робота ґрунтується на теоретичних положеннях науки, її законах та категоріях.

Розвинутою формою наукового пізнання є теорія.

Поняття

Теорія – це сукупність висновків, що відображають відносини і зв'язки між явищами реальності у вигляді інформаційної моделі. Теорія лежить в основі наукового вчення. У науці цей термін використовують для узагальнення знання, емпіричних явищ, законів, принципів, які відображають певну частину навколишнього світу, а також матеріальну і духовну діяльність людей. Теорії описані таким чином, щоб науковець, який є фахівцем у певній сфері науки, зміг зрозуміти, перевірити й верифікувати або фальсифікувати їх.

Теорія, на відміну від гіпотези, є знанням достовірним, істинність якого доведена і перевірена практикою. Вона дає істинне знання й пояснення сфери об'єктивної дійсності, дає можливість зрозуміти її загальні, необхідні, суттєві, внутрішні закономірні властивості і зв'язки. Від інших видів достовірного знання теорія відрізняється своєю точною, логічною організацією. Вона дає змогу зрозуміти об'єкт пізнання в його внутрішніх зв'язках і цілісності, пояснює різноманітність на-

явних фактів і може передбачити нові, ще невідомі, прогнозуючи поведінку систем у майбутньому.

Важливі функції теорії: синтезувальна, пояснювальна, прогнозувальна.

Теорія охоплює такі елементи:

змістові – принципи, закони, категорії, ідеї тощо;

формальні – знаки, символи, правила тощо.

Теорія є не тільки результатом, а й одним із початкових моментів розвинутого наукового пізнання. Процес пізнання йде від теорій меншої загальності до теорій більшої загальності. Нова теорія не виключає попередню, а навпаки, активізує її, по-новому організовуючи її зміст.

Отже, усю логіку наукового пізнання як послідовну зміну форм наукового дослідження можна подати так: нагромадження та усвідомлення фактів; виникнення і постановка проблеми; висування гіпотези; побудова теорії; визначення шляхів практичної реалізації теорії.

Поняття

Рефлексія – це “зворотне звернення”, процес самопізнання суб’єктом психічних актів та станів, форма теоретичної діяльності людини, спрямована на осмислення власних дій та їх законів. У рефлексії людина отримує можливість немов би “відсторонитися” від своїх міркувань та дій, зайняти позицію стороннього спостерігача, не заангажовано порозмірковувати над своїми діями та думками. Йдеться про здатність людини у вирішенні проблем переглядати та відмовлятися від уже набутих знань задля можливості отримання нових.

Рефлексія не стільки спрямовується на інтерпретацію вже набутого знання, скільки передбачає прорив у невідоме. Це здатність рухатися не чітко окресленими шляхами, а радше манівцями, використовуючи іманентну природу людини, її інтуїцію, налаштованість на осмислення світу в усіх його проявах. Відповідно рефлексія спрямовується на окреслення проблемного поля у вирішенні певного завдання, виявляючи здатність запропонувати множинність шляхів його розв’язання та виявити нові проблеми, нові перспективи подальшого його

осмислення. Це здатність мислити у просторі різних площин, що символізує багатомірний та трансформативний характер рефлексії. Загалом вона презентує свого роду інтелектуальні пошуки у створенні нового смислового простору.

Рефлексія є джерелом внутрішнього досвіду людини, способом її пізнання та самопізнання, необхідною умовою мислення. Сьогодні рефлексія – це вміння “працювати” з абстракціями, узагальненими принципами, що наведені в теоретичному знанні.

Загалом рефлексія – це складна робота, що вимагає часу, зусиль, певних здібностей. Вона спрямована на оптимально продумані дії, що організовані на основі теоретичного знання.

Основний мотив людини, що рефлексує, – це здатність пізнавати, розуміти й осмислювати світ у всіх виявах його складності, здатність бути “бунтівником” проти усіляких умовностей та стереотипів. Навпаки, її пробуджують, активізуючи внутрішній потенціал особистості, використовуючи її внутрішню природу. Рефлексії не навчають, її навчаються.

Отже, пізнавальний процес передбачає усвідомлення проблеми, окреслення діалектичного зв’язку між суперечностями, здатності добирати відповідні та несуперечливі докази, знаходити контраргументи, обґрунтовувати й помічати факти, що суперечать власній думці, оцінювати й робити висновки.

4. Розуміння як частина мислення

Інформація – це основа й водночас лише елементи, “цеглинки”, що використовуються для будівництва знань. Ці “цеглинки” будуть лише “захаарачувати територію”, якщо не розуміти, як ними правильно скористатися. Відсутність розуміння стає очевидною, коли необхідно використовувати інформацію для вирішення якогось завдання, формулювання висновку або створення нової гіпотези.

Поняття

Розуміння спрямовується на відображення психологічного стану людини на символізує її впевненість у достовірному

сприйнятті нею певної події, явища чи факту. В актах розуміння явища, факти, події наділені суб'єктивним досвідом та характеристиками тих, хто їх пізнає.

Розуміння не передбачає відображення явищ та подій у їх об'єктивній даності, оскільки переломлює їх крізь призму внутрішнього світу людини. Це здатність знайти (сформувати) свій власний зміст у прочитаному або почутому. Для цього нам необхідно вміти:

інтерпретувати, тобто переказати своїми словами або представити почуте в іншій формі;

наводити власні приклади;

класифікувати, тобто визначати, до якої відомої групи предметів, явищ належить нове;

вирізняти головне, відокремлюючи його від другорядного;

пояснювати, що може відбуватися далі або в аналогічних випадках, передбачати подальший перебіг подій;

порівнювати, тобто знаходити схожість (подібність) та відмінність.

Зверніть увагу

Перевірити текст чи ситуацію на розуміння можна, поставивши собі певні запитання:

Чи можу я описати це своїми словами?

Чи є у мене приклади, що ілюструють явище, ситуацію?

Чи можу я інтерпретувати це?

Чи можу я класифікувати це?

Чи можу я передати головне кількома словами?

Чи виникли у мене асоціації з цією ситуацією, фактами?

Що відрізняє цю ситуацію від інших ситуацій, фактів, явищ?

Що є протилежним цьому?

Чи можу я припустити подальший хід подій, наслідки, результати їх розвитку?

Погляд

Один із теоретиків “розуміючого” підходу до явищ соціальної дійсності В. Дільтей стверджує, що чуже буття

надається людині у фактах зовнішнього сприйняття, у жестах, звуках, діях. Вони, потрапляючи до органів чуттів у вигляді окремих ознак, доповнюються особистісним баченням людини, яке міститься у сформованих життєвих практиках та ціннісних орієнтирах [11, с. 34]. Саме процес, за твердженням дослідника, у якому ми зі знаків, чуттєво да-них зовні, пізнаємо певний внутрішній зміст, і є розумінням [11, с. 35]. Отже, розуміння розглядається своєрідною скла-довою пізнавальної діяльності людини, яка не просто врахо-вує, а й ґрунтується на специфіці її індивідуального буття, на індивідуальному досвіді.

Практикум

Критичне опрацювання інформації

Читання з маркуванням

Проводячи маркування, розділяйте інформацію, що є в тексті, так:

знаком “плюс” позначте, що вже відомо;

знаком “мінус” – те, що суперечить вашим уявленням або є новим;

знаком оклику – те, що є цікавим та неочікуваним;

знаком питання – те, що незрозуміло, там, де виникло ба-жання дізнатися більше.

Після такої роботи з текстом можна систематизувати ін-формацію відповідно до своїх позначок у таблиці:

+	!	–	?
Я це знав/знала	Це для мене абсолютно неочікувано	Це суперечить тому, що я знав/знала	Я хочу знати про це більше

Для осмислення та збереження у пам’яті інформації необ-хідно розуміти, як саме пов’язані та співвідносяться одне з од-ним сприйняті факти, ідеї, поняття. У цьому допомагають гра-фічні організатори – схеми, таблиці, що відображають зміст та

структуру, зв'язки компонентів інформації чи тексту. Побудова такої схеми або таблиці вимагає співвіднесення нової інформації з набутими раніше знаннями.

Приклад графічного організатора “Асоціативний куш”

Напишіть посередині аркуша ключове слово.

Подумайте, які асоціації у вас виникають, коли ви чуєте це поняття.

Записуйте усі слова, які спадають вам на думку, не оцінюючи і не перефразовуючи їх. Прямими лініями позначте зв'язки між словами.

Нові слова також можуть викликати асоціації – записуйте й їх, одразу позначаючи зв'язки з тими словами, з якими виникли асоціації.

Продовжуйте роботу доти, поки не закінчатся ідеї.

У поясненні концепту розуміння необхідно враховувати також і те, що у пізнавальному процесі завжди зберігається частина незвіданого та незбагненого. Це “приховане” від людини буття І. Кант свого часу назвав “річ у собі”. Лише та частина властивостей і характеристик, яка “відкривається” людині в пізнавальній діяльності, є основою для побудови розуміння. Очевидно, мова про стовідсоткове розуміння йти не може. Цей процес є невичерпним і пов'язаним із потребами, інтелектуальним досвідом та можливостями тих, хто пізнає, указує на можливість перспектив пізнання. Адже невідоме є ресурсом для подальшого пізнання та розуміння. Тобто розуміння може існувати лише за наявності нерозуміння. Саме завдяки нерозумінню стає можливою здатність вибудовувати нові сенси, тобто нове розуміння. Нерозуміння є матеріалом, підґрунтям для подальшого пошуку, здобування нових знань із ситуації незнання, що “народжуються” в ситуаціях, позначених творчістю і свободою. Нерозуміння є поштовхом та потребою навчатися нового й здатністю відмовлятися від звичного та зрозумілого, яке не сприяє розумінню.

Погляд

Український дослідник Т. Лютий стверджує, що нерозуміння забезпечує гнучкість, варіативність пізнавального процесу, здатність його відшуковувати нові лакуни розвитку. На його думку, нерозуміння отримує статус “іншого розуму, своєрідного мудрого безумства, ще не обробленого ідеологією” [41, с. 56]. Цей статус не ґрунтується на зацікавленій доцільності, не передбачає будь-якої обмеженості й упередженості використання тощо, а, скоріше, засвідчує вкоріненість у самому житті. Нерозуміння, зазначає Т. Лютий, “заховане в позасвідомих глибинах і постає у вигляді прикрої каверзи або пихи”, уособлюючи безпосередність самого життя та ту упорядковану невпорядкованість, яку не можна вхопити жодними методологічними щипцями [41, с. 56]. Воно є там, де розум і свідомість мають обмеженість свого застосування. Саме воно дозволяє сприймати світ автентично.

Отже, розуміння не передбачає відображення явищ та подій у їх об’єктивній реальності, оскільки переломлює їх крізь призму внутрішнього світу людини. Розуміння може існувати лише за наявності нерозуміння. Саме завдяки нерозумінню стає можливою здатність вибудовувати нові сенси, тобто нове розуміння.

Висновки

1. Пізнання у своїй дійсності постає як багатогранний та складний процес, в якому знаходять своє виявлення як духовні здібності людини, так і її найважливіші життєві зацікавлення. Це процес постійної взаємодії суб’єкта та об’єкта, процес, що перебуває у постійному розвитку й опосередковується активною діяльністю суб’єкта. Пізнання – це процес цілеспрямованого, активного відображення дійсності у свідомості людини.

2. Пізнавальний процес передбачає усвідомлення проблеми, окреслення діалектичного зв’язку між суперечностями, здатності добирати відповідні та несуперечливі докази, знахо-

дити контраргументи, обґрунтовувати й помічати факти, що суперечать власній думці, оцінювати й робити висновки.

Питання для самоконтролю

1. Що таке пізнання? Окресліть проблемне поле пізнавальної діяльності.

2. У чому полягає суть та особливості чуттєвого пізнання? Визначте відмінності між чуттєвим та раціональним пізнанням.

3. Охарактеризуйте гіпотетично-дедуктивний метод пізнання.

4. Визначте відмінність між методами Сократа і Жакото.

5. Доведіть, що рефлексія є джерелом внутрішнього досвіду людини.

6. Що таке розуміння? Яку роль у пізнавальному процесі відіграє нерозуміння? Відповідь обґрунтуйте.

Фрагменти першоджерел

Поль Рікер “Розуміння та пояснення”

Розуміння і пояснення – дві взаємопов’язані процедури герменевтики. Розуміння – це процедура проникнення в іншу свідомість за допомогою зовнішнього призначення, яка складає, поряд з інтерпретацією, основну функцію герменевтики. Розуміння є мистецтвом розуміння значення знаків, переданих однією свідомістю і сприйнятих іншими свідомістями через їх зовнішнє вираження (жести, пози, мова). Мета розуміння – здійснити перехід від вираження до того, що є основною інтенцією знака, і вийти назовні через вираження. За В. Дільтеєм, ... процедура герменевтики, процедура розуміння можлива завдяки здатності наділяти кожную свідомість здатністю проникати в іншу свідомість безпосередньо, шляхом переживання, опосередковано, відтворюючи творчий процес із зовнішнього вираження.

Наявність матеріальної основи знаків, моделлю якої є лист, зумовлює перехід від розуміння до інтерпретації. Розуміння характеризує загальне явище проникнення у іншу свідомість за допомогою зовнішнього позначення. Інтерпретація є операцією розуміння, спрямованою на знаки, зафіксовані у письмовій формі. Операція інтерпретації супроводжує процедуру розуміння і це демонструє сформоване відношення між листом і читанням; читання зводиться до того, що читає суб'єкт, як опановує смисл, закладений у тексті. Це оволодіння дозволяє йому подолати тимчасову і культурну відстань, яка віддаляє його від тексту так, що читач освоює значення, які через дистанцію, що існує між ним і текстом, були б йому чужі. У цьому широкому сенсі ставлення “письмо – читання” може бути подано як окремий випадок розуміння, здійснюваного за допомогою проникнення в іншу свідомість через вираження.

В. Дільтей зафіксував протилежність між словами “розуміти” і “пояснювати”. На перший погляд, розуміння і пояснення альтернативні: треба прийняти або одне, або інше. Насправді не йдеться про конфлікт методів, оскільки до методології належить лише пояснення. Розуміння швидше за все припускає прийоми або процедури, застосовані у тому випадку, коли зачіпається співвідношення або цілого, або частини, або сенсу і його інтерпретації; однак, як би не була відточена техніка цих прийомів, основа розуміння залишається інтуїтивною чинністю першої кривності між інтерпретатором і тим, про що йдеться у тексті.

Конфлікт між розумінням і поясненням приймає форму справжньої дихотомії з того моменту, як дві протилежні одна одній позиції починають співвідносити з двома різними сферами реальності: природою і духом. Тим самим протилежність, виражена словами “розуміти – пояснювати”, повертає до протилежності природи і духу, представленої у так званих “науках про дух” і “науках про природу”. Схематично цю дихотомію можна уявити таким чином: науки про природу мають справу з фактами, які, як і природа, з часів Г. Галілея і Р. Декарта піддаються математизації; потім дотримуються

процедури верифікації, яка спростовує гіпотези (К. Поппер); нарешті, пояснення – це родове ім'я для трьох різних процедур – генетичного пояснення, що виходить з попереднього стану, матеріального пояснення, спирається на систему меншої складності, яка лежить в основі, структурного пояснення через синхронне розташування елементів або складових частин. Виходячи з цих процедур “наук про природу”, “науці про дух” можна провести такі протиставлення своїх елементів: відкритим у спостереженні фактам протиставити знаки, запропоновані для розуміння; фальсифікації протиставляти симпатію чи інтропатію; нарешті трьома моделями пояснення (каузальній, генетичній, структурній) протиставити зв'язок, завдяки якому ізольовані знаки об'єднуються у сукупності знаків.

Саме ця дихотомія була поставлена під питання з моменту виникнення герменевтики, яка завжди так чи інакше вимагала об'єднання своїх поглядів і позицій свого опонента в одне ціле.

...Оскільки розуміння постійно конститує основу інтерпретації, воно передує процедурам пояснення, супроводжує і завершує їх. Воно створюється опосередковано через предмет певного тексту, тобто через світ, який стає змістом тексту і який читач може обжити завдяки уяві і симпатії. Розуміння супроводжує пояснення тією мірою, якою опозиція “письмо – читання” продовжує формувати інтерсуб'єктивність комунікації і в цій якості сходиться до діалогічної моделі питання і відповіді, описаної Р. Дж. Коллінгвудом і Х. Г. Гадамером. Нарешті, розуміння завершує пояснення тією мірою, якою воно долає географічну, історичну або культурну дистанцію, що відокремлює текст від його інтерпретації. У цьому сенсі розуміння передбачає пояснення тією мірою, якою пояснення розвиває розуміння. Це подвійне співвідношення може бути коротко виражене девізом: більше пояснювати, щоб краще зрозуміти.

Друкується за виданням: Поль Рікер. Розуміння та пояснення. Нова філософська енциклопедія : у 4-х т. / за ред. В. С. Стьопіна. Київ : Думка, 2010. С. 283–284.

Запитання

1. Поясніть, як автор у тексті показує протилежність понять “розуміння” та “пояснення”.
2. Визначте етимологію понять “розуміння” та “пояснення”. Поміркуйте, чому це взаємозалежні поняття.
3. Поясніть інтерпретацію як операційне розуміння.
4. Визначте мету розуміння та її роль у герменевтиці.

Імануїл Кант “Критика практичного розуму”

Тепер я стверджую: людина і взагалі будь-яка розумна істота існує як мета сама по собі, а не лише як засіб для будь-якого застосування з боку тієї чи іншої волі, у своїх вчинках, спрямованих як на саму себе, так і на інші розумні істоти, вона завжди має розглядатися як мета. Усі предмети мають лише обумовлену цінність, оскільки якби не було схильностей і заснованих на них потреб, то і предмет їх не мав би ніякої цінності. Самі ж схильності як джерела потреб мають настільки мало абсолютної цінності, заради якої варто було б бажати їх самих, що спільне бажання, яке повинна мати кожна розумна істота, – це бути абсолютно вільною від них. Таким чином, цінність усіх придбаних завдяки нашим вчинкам предметів завжди обумовлена. Предмети, існування яких хоча залежить не від нашої волі, а від природи, мають, проте, якщо вони не наділені розумом, тільки відносну цінність як засіб і називаються тому речами, тоді як розумні істоти називаються особами, оскільки їх природа вже виокремлює їх як цілі самі по собі, тобто як щось, що не слід застосовувати тільки як засіб, стало бути, остільки обмежує будь-яку сваволю (і складає предмет нашої поваги). Вони, значить, не тільки суб’єктивні цілі, існування яких як результат нашого вчинку має цінність для нас; вони об’єктивні цілі, тобто предмети, існування яких саме по собі є метою, і ця мета не може бути замінена ніякою іншою метою, для якої вони повинні були б служити лише засобом; без цього взагалі не можна було б знайти нічого, що мало б абсолютну цінність, але якби будь-яка була б обумовлена, стала

б випадковою, то для розуму взагалі не могло би бути ніякого вищого практичного принципу.

Отже, якщо повинен існувати вищий практичний принцип і відносно людської волі – категоричний імператив, то цей принцип повинен бути таким, який виходить з уявлення про те, що для кожного необхідно є мета, оскільки вона є мета сама по собі, становить об'єктивний принцип волі, стало бути, може слугувати загальним практичним законом. Підстава цього принципу така: розумне ество існує як мета сама собі. Така людина уявляє собі своє власне існування, оскільки суб'єктивний принцип людських вчинків. Але так уявляє собі своє існування і всяка інша розумна істота з огляду на те ж саме застосування розуму, що має силу і для мене; це є також об'єктивний принцип, з якого як з вищої практичної підстави неодмінно можна вивести закони волі. Практичним імперативом, таким чином, буде: роби так, щоб ти завжди ставився до людства і в своїй особі і в особі всякого іншого також як до мети, і ніколи не ставиться до нього тільки як до засобу.

...Моральність, таким чином, є відношення вчинків до автономії волі, тобто до можливого загального законодавства за посередництвом максимум волі. Вчинок, сумісний з автономією волі, дозволений, не згідний з нею вчинок – не дозволено. Воля, максими якої необхідно узгоджувати із законами автономії, є свята, безумовно добра воля. Залежність не безумовно доброї волі від принципу автономії (моральний примус) є обов'язковість. Обов'язковість, таким чином, не може належати до суті. Об'єктивна необхідність вчинку з обов'язковості називається боргом...

Друкується за виданням: Кант Імануїл. Критика практичного розуму. Твори в 4-х томах. Т. 4. Ч. 1. Київ: Думка, 1966. С. 279–280.

Запитання

1. Поясніть, як ви розумієте твердження І. Канта про те, що людина є метою, а не засобом. Підтвердіть свої думки прикладами.

2. Визначіть, що таке категоричний імператив. Як між собою співвідносяться практичний та категоричний імператив?

3. Поміркуйте, що розуміє автор під моральністю? Чому об'єктивну необхідність вчинку називає він боргом?

Рекомендована література

Горбунова Л. Номадизм як спосіб мислення та освітня стратегія. Стаття 1. Онтологічні засади номадичного мислення. *Філософія освіти*. 2008. № 1–2(7). С. 45–60.

Горбунова Л. Номадизм як спосіб мислення та освітня стратегія. Стаття 2. Концепти та метафори. *Філософія освіти*. 2010. № 1–2. С. 103–114.

Делия В. П. Инновационное мышление в XXI веке. Балашиха : Изд-во “Де-По”, 2011. 232 с.

Добронравова І. С. Нелінійне мислення. *Філософська та соціальна думка*. 1991. № 6. С. 49–60.

Клепко С. Ф. Організувати хаос у собі. *Постметодика*. 1996. № 2(12). С. 4–7.

Клепко С. Ф. Секрети мислення Джорджа Сороса. *Постметодика*. 1996. № 2(12). С. 1–2.

Морен Э. К пропасти? / пер. с франц. Г. Наумовой. Санкт-Петербург : Алетейя, 2011. 136 с. (Galicinium).

Морен Э. Метод. Природа природы. Москва : Прогресс-Традиция, 2005. 464 с.

Млодінов Л. Гнучкість. Пластичне мислення в епоху змін. Київ : Вид. група КМ-БУКС, 2019. 272 с.

Штанько В. І. Філософія та методологія науки. Харків : ХНУРЕ, 2002. 268 с.

Тема 5. КОМУНІКАЦІЯ ТА МИСЛЕННЯ

1. Запитання як різновид комунікації.

Види та функції запитань.

2. Спростування та контраргументація.

1. Запитання як різновид комунікації.

Види та функції запитань

Уміння ставити та відповідати на запитання є важливим інструментом для розвитку навиків критичного мислення. Йдеться про те, наскільки вміння задавати питання робить нас успішними у розв'язанні низки проблем, допомагає нам уникнути подвійності у трактуванні певних проблем, отримати можливості уточнити певні деталі та нюанси. Уміння задавати питання – це мистецтво, якого можна навчитися.

Поняття

Запитання – це звернення до кого-небудь, висловлювання, що виражає потребу уточнити що-небудь або одержати нову інформацію. Ставлять запитання, використовуючи запитальну інтонацію, а якщо пишуть, то наприкінці речення ставлять знак питання.

Запитання виконує дві основні функції: комунікативну, оскільки діалог у спілкуванні між людьми завжди припускає взаємозв'язок питань і відповідей, і пізнавальну – як засіб інформаційного пошуку.

Без запитання немає й не може бути пізнання. Запитання – ланка, що пов'язує пізнане з непізнаним, місток, перекинутий від старого знання до нового, могутній стимулятор розвитку знання. Стосунки людини з навколишнім світом – свого роду діалог, в якому запитання й відповіді постійно змінюють одне одного. Чим більше він чи вона знають – тим ширше стає коло нових запитань.

У структурі запитання – дві частини:

- 1) вихідна інформація;
- 2) вимога доповнити або уточнити цю інформацію.

Існує два типи запитань – відкриті та закриті.

Закриті запитання передбачають конкретні й точні відповіді.

Відкриті запитання або не мають правильних відповідей, або мають багато відповідей, іноді навіть протилежних за змістом. Ставити такі запитання важливо, оскільки вони спонукають до обдумування складних проблем або проведення досліджень. Вони передбачають розгорнуту відповідь з висуванням кількох версій чи ідей або обґрунтування однієї із них як власної позиції. Відкриті запитання бувають різними, оскільки кожне з них сформульовано для вирішення того чи іншого завдання: зрозуміти те, що сказала інша людина, вивчити предмет або явище, дослідити його, прийняти рішення з проблеми.

А між тим, існують різноманітні типи запитань, що стимулюють активну розумову діяльність і викликають інтерес. Вона утворює ієрархію, нижчий щабель якої посідають буквальні запитання. Питання, розраховані на вироблення оцінок й суджень, розглядаються як питання вищого рівня.

Буквальні запитання – такі запитання, що розраховані на репродуктивне відтворення вивченого матеріалу. Як правило, на такі запитання відповіді легко знайти у підручнику, конспекті: Хто? Де? У якому році? Дайте характеристику тощо.

Питання на перетворення – спонукають подати інформацію в іншій формі. Суть такого типу запитань полягає у тому, щоб стимулювати трансформацію інформації у нові форми. Приклад: уявіть, що ви...

Запитання на витлумачення – розраховані на пошук зв'язків між ідеями, фактами, визначеннями та цінностями: Якими були особливості...? Що було спільного...? Поясніть походження... Проаналізуйте обставини...

Запитання на застосування наявних знань – надають можливість вирішувати конкретні практичні завдання (завдання на пошук допущених помилок).

Питання на синтез – спонукають до творчого вирішення питання та неординарного мислення. Зазначимо, що відповіді

на такі запитання вимагають не тільки наявності ґрунтовних знань, а й уміння їх інтерпретувати, знаходити можливі шляхи виходу із ситуації тощо.

Оціночні запитання – вимагають вироблення певних суджень чи оцінок на зразок: правильно – неправильно; добре – погано тощо.

Питання мають розпочинатися із питального слова, а не із дієслова: Хто? Що? Коли? Чому? Де? Як? Питання із питальним словом на початку допомагають знаходити рішення на найбільш актуальні питання. Саме чітко сформульовані питання, на думку Сократа, допомагають знайти рішення на найбільш актуальні проблеми і поміркувати над сенсом буття. Особливим типом запитань є *проблемні*.

Неправильно поставлене запитання має на меті заплутати людину, яка відповідає, його кваліфікують як *провокаційне*.

Зверніть увагу

Запитання має бути осмисленим і коректним.

Запитання має бути сформульовано якомога чітко й ясно.

Якщо запитання складне, його краще розбити на декілька простих. У простих запитаннях необхідно вказати на можливі альтернативи.

Практикум

Поставте якомога більшу кількість запитань до запропонованого тексту (поданий текст).

Записати найбільш поширені питання, які учасники поставили до тексту, й згрупувати їх за певною системою класифікацій.

Запитання	Питальні слова, за допомогою яких формулюється запитання	Приклад
1	2	3
Запитання на здобуття знань	Що таке? Де? Коли?	Що таке спілкування?

1	2	3
(буквальні запитання)	Що саме? Скільки? Які приклади?	
Запитання на розуміння інформації	Як передати іншими словами? Як ви розумієте? Як іншими словами пояснити?	Як ви розумієте пояснення автора, що таке спілкування?
Запитання на пошук можливостей використання, застосування інформації	У яких ще ситуаціях можна використовувати? Хто може застосовувати? Чим може бути корисне? Що може зашкодити?	Чим може бути корисним спілкування?
Запитання на аналіз	Які основні елементи? З чого складається? До якої групи належить? Які причини? Як влаштоване? Які функції? У чому схожість (відмінність)?	Які основні функції спілкування?
Запитання на синтез	Про що свідчить наявність таких елементів, як-от? Як пов'язані? У чому зв'язок? Що спільного? Який висновок можна зробити з фактів? Поясніть, чому? Чому ви так думаєте? Чому ви вважаєте?	Як між собою пов'язані функції спілкування?
Запитання на оцінювання	Добре чи погано? Які переваги або недоліки? Правильно чи помилково? Ефективно чи неефективно? Чи згодні ви, що...? Чи правильно, що...?	Які переваги спілкування у соціальних мережах?

Отже, уміння ставити та відповідати на запитання є важливим інструментом для розвитку навиків критичного мислення. Це уміння робить людину успішною у вирішенні проблем, допомагає отримати можливості уточнити певні деталі та нюанси.

2. Спростування та контраргументація

Поняття

Спростування – процес мислення, за допомогою якого доводиться хибність якогось положення або неспроможність доведення в цілому.

Спростування твердження по суті вказує на те, що це твердження з тих чи інших причин не може вважатися істинним (наприклад, не відповідає дійсності). Спростування міркування за формою вказує на те, що воно побудоване з порушенням правил дедукції, містить логічну хибу або посиляється на помилкові факти (що не обов'язково спростовує висновок міркування). Спростуванням також іноді називають критику, аргументоване чи голослівне заперечення твердження.

Теоретичні засади

Правила спростування

Теза повинна бути чітко й ясно сформульована.

Нечіткість формулювання тези може бути наслідком незнання або недостатнього знання того предмета, про який ідеться у тезі, або наслідком навмисного прагнення зробити тезу невизначеною, двозначною.

Теза протягом доказу й спростування має залишатися однією й тією ж.

Доводити необхідно саме те положення, яке висунуте як теза, не якесь інше, хоч і схоже з тезою. Порушення цього правила призводить до помилки, що дістала назву “підміна тези”.

Правила та помилки у доведенні, пов'язані з демонстрацією

Демонстрацію завжди здійснюють у формі того чи іншого умовиводу. Порушення якогось із правил умовиводу призводить до помилки у доказі.

Спростування може бути спрямоване проти тези, проти аргументів або проти способу доведення. Відповідно до цього розрізняють такі способи спростування. Теза може бути спростована за допомогою доведення істинності нової тези, яка суперечить спростуванню. Теза може бути спростована завдяки виведенню з неї наслідків, що суперечать дійсності, одне з них обов'язково хибне. Спростування досить часто спрямоване безпосередньо не проти тези, а проти аргументів. Аргументи можуть бути спростовані різними шляхами: шляхом доведення хибності аргументів: (установлення того, що аргументи, за допомогою яких обґрунтовується висунута теза, є для тези недостатніми); установлення того, що аргументи самі ще не доведені; установлення того, що джерело фактів, за допомогою яких обґрунтовується висунута теза, є неякісне. Спростування зв'язку тези з аргументом. Суть цього способу спростування полягає у доведенні неспроможності демонстрації. Доказ відбувається завжди у формі того чи іншого умовиводу. Якщо встановлено, що тезу доведено з порушенням правил умовиводу, у формі якого здійснюється доказ, то таке доведення вважається спростованим.

Основні правила контраргументації

Показати момент зіткнення, тобто в чому саме ви не згодні з опонентами.

Розставити пріоритети: виділити основні аргументи опонентів і присвятити їм більшу частину часу відбиття; менш важливі аргументи можна спростувати мимохідь або зовсім ігнорувати.

Виділити конфлікт цінностей конкретної резолюції.

Доказ тісно пов'язаний із спростуванням. Досить часто доведення істинності висунутої тези спростовує якесь інше положення, яке вважається хибним.

Отже, спростування твердження по суті вказує на те, що це твердження з тих чи інших причин не може вважатися істинним (наприклад, не відповідає дійсності). Спростування міркування за формою вказує на те, що воно побудоване з порушенням правил дедукції, містить логічну хибу або посиляється на помилкові факти (що необов'язково спростовує висновок міркування).

Висновки

1. Уміння ставити та відповідати на запитання є важливим інструментом для розвитку навиків критичного мислення, робить нас успішними у розв'язанні низки проблем, допомагає уникнути подвійності у їхньому трактуванні, отримати можливості уточнити певні деталі та нюанси.

2. Спростування твердження вказує на те, що це твердження не може вважатися істинним. Спростування міркування за формою вказує на те, що воно побудоване з порушенням правил дедукції, містить логічну хибу або посилається на помилкові факти.

Питання для самоконтролю

1. Що таке запитання? Функції запитань.
2. Визначте структуру запитань. Які є правила постановки запитань.
3. Характеристика видів запитань.
4. Що таке спростування? Які є його види?
5. Визначте основні правила спростування та контраргументації.

Фрагменти першоджерел

Людвіг Вітгенштейн “Логіко-філософський трактат”

Світ є все, що відбувається. Світ це сукупність фактів, а не предметів. Світ визначений фактами і тим, що це все факти... Світ – це факти у логічному просторі. Світ – це сукупність існуючих подій. Дійсність – існування і неіснування подій. Світ – дійсність у всьому її вимірі. Ми створюємо для себе картини фактів... Те, що картина зображує, – її сенс. Її істинність або хибність полягає у відповідності або невідповідності її сенсу дійсності... Думка – логічна картина факту. ...Мета філософії – логічне пояснення думок. Філософія не вчення, а діяльність. Філософська робота, по суті, складається з роз'яснень. Результат філософії не “філософські пропозиції”, а досягнута якість

пропозицій. Думки зазвичай як би туманні і розпливчасті, філософія покликана робити їх ясними й виразними. Психологія не більше споріднена філософії, ніж будь-яка інша наука. Теорія пізнання – це філософія психології... Філософія обмежує спірну територію науки. Вона покликана визначити межі мислимого і тим самим немислимого. Немислиме вона має обмежити зсередини через мислиме. Вона дає зрозуміти, що не може бути сказано, явно уявляючи те, що може бути сказано. Усе, що взагалі мислимо, можна мислити ясно. Усе, що піддається вислову, може бути висловлено ясно. Межі моєї мови означають межі мого світу... Те, що світ є моїм світом, виявляється у тому, що межі особливості мови (тієї мови, яка мені тільки й зрозуміла) означають межі мого світу. Мир і Життя суть одне. Я є мій світ (Мікрокосм). Суб'єкт не належить світу, а являє собою якусь межу світу... “Я” привноситься у філософію тим, що “світ є мій світ”. СENS світу має перебувати поза світом. У світі все є, як воно є, і все відбувається, як воно відбувається; у ньому немає цінності – а якщо б вона і була, то не мала б цінності. Якщо є якась цінність, вона має перебувати поза всім, що відбувається, і так-буттям. Бо все, що відбувається, і так-буття випадкові. Мої пропозиції слугують поясненню: той, хто зрозуміє мене, піднявшись з їх допомогою – над ними, у кінцевому рахунку визнає, що вони безглузді (він повинен, так би мовити, відкинути драбину, після того, як підніметься нею). Йому потрібно подолати ці пропозиції, тоді він правильно побачить світ. Про що неможливо говорити, про те слід мовчати.

Друкується за виданням: Вітгенштейн Людвіг. Логіко-філософський трактат. Філософські роботи. Ч. 1. Гнозис, 1994. С. 5–12.

Запитання

1. Поміркуйте, що мав на увазі автор, стверджуючи, що світ – це факти у логічному просторі.
2. Визначте, чому сENS світу має перебувати поза світом.
3. Поміркуйте над твердженням, що суб'єкт світу є межею світу.

Джон Локк “Досвід про людське розуміння”

Указати шлях, яким ми приходимо до всякого знання, достатньо для доказу того, що вони не вроджені. Деякі уважають установленим погляд, ніби у розумі є якісь вроджені принципи, деякі первинні поняття, так би мовити, закарбовані у свідомості знаки, які душа отримує при самому початку свого буття і приносить із собою у світ. Щоб переконати неупереджених читачів у хибності цього припущення, достатньо лише показати, як ці люди виключно за допомогою своїх природних здібностей, без усякого сприяння з боку вроджених вражень, можуть досягти всього свого знання і прийти до достовірності без таких первинних понять або принципів. Бо, я думаю, усі охоче погодяться, що зухвало припускати вродженими ідеї квітів в істоті, якій Бог дав зір і здатність сприймати за допомогою очей колір зовнішніх речей. Не менш нерозважливо вважати деякі істини природними відбитками і вродженими знаками, адже ми бачимо в собі здатність дійти до такого ж легкого і достовірного їх пізнання і без того, щоб вони спочатку були відображені в душі.

Друкується за виданням: Дж. Локк. Досвід про людське розуміння. Твори у 3 т. Т. 1. Москва : Наука. С. 96.

Запитання

1. Поміркуйте, що розуміє Дж. Локк під вродженими ідеями.
2. Визначте, яким чином вроджені ідеї впливають на можливість людського пізнання. Відповідь обґрунтуйте.

Рекомендована література

Авдеева І. М. Критичне мислення як системний фактор неперервної освіти. *Постметодика*. 1996. № 2(12). С. 3–4.

Ганаба С. О., Шинкарук О. М. Філософія та методологія науки. Хмельницький : Видавництво НАДПСУ, 2019. 240 с.

Горбунова Л. Мислення у світі плюральності: проект трансверсального розуму В. Вельша. *Філософія освіти*. 2012. № 1–2(11). С. 92–109.

Горбунова Л. Номадизм як спосіб мислення та освітня стратегія. Стаття 1. Онтологічні засади номадичного мислення. *Філософія освіти*. 2008. № 1–2(7). С. 45–60.

Горбунова Л. Номадизм як спосіб мислення та освітня стратегія. Стаття 2. Концепти та метафори. *Філософія освіти*. 2010. № 1–2. С. 103–114.

Клепко С. Ф. Організувати хаос у собі. *Постметодика*. 1996. № 2(12). С. 4–7.

Клепко С. Ф. Секрети мислення Джорджа Сороса. *Постметодика*. 1996. № 2(12). С. 1–2.

Млодінов Л. Гнучкість. Пластичне мислення в епоху змін. Київ : Вид. група КМ-БУКС, 2019. 272 с.

Хайдеггер М. Что значит мыслить? Разговор на проселочной дороге / пер. А. С. Солодовникова. Москва, 1991. С. 134–145.

Штанько В. І. Філософія та методологія науки. Харків : ХНУРЕ, 2002. 268 с.

2. СТРАТЕГІЇ РОЗВИТКУ КРЕАТИВНОГО МИСЛЕННЯ

Тема 6. КРЕАТИВНІСТЬ ЯК ТВОРЧИЙ ПРОЦЕС

- 1. Поняття креативності. Підходи до пояснення природи креативності.*
- 2. Креативність як відмова від стереотипних рішень. Характеристика креативного процесу.*
- 3. Роль креативності у житті людини.*

1. Поняття креативності. Підходи до пояснення природи креативності

Креативність – це слово сьогодні на вустах багатьох людей. Її уважають “рушієм” суспільного розвитку. Саме завдяки їй створюються нові оригінальні ідеї, успішно вирішуються завдання незагальноприйнятим способом тощо. Немає значення, хто ви: спеціаліст, керівник, власник бізнесу чи домогосподарка – креативність потрібна усім. Вона важлива тому, що дозволяє подивитися на проблему під іншим кутом зору й завдяки цьому побачити більше ризиків та можливостей. Окрім того, креативність розвиває в людині низку суто людських компетентностей – це толерантне ставлення до інших людей, іншої позиції, вміння слухати й чути тощо.

Поняття

Креативність – творча, новаторська діяльність; термін, яким окреслюють творчі здібності індивіда, що характеризуються здатністю до продукування принципово нових ідей і що входять до структури обдарованості як незалежний фактор.

У загальному вигляді креативність розуміють як здібність до творчості. Так, різні науковці її розглядають як інтелектуальну творчість, здатність до творчості, щось нове, оригінальне, віддалені асоціації, реструктурування цілісної системи, незвичайне кодування інформації, дивергентне мислення, результат (або відсутність) внутрішньо особистісних конфліктів, вихід за межі вже наявних знань, нетрадиційне мислення, що дозволяє швидко вирішити проблему тощо. Розмаїтість підходів і пояснень цього поняття вказує на його складний та багатогранний характер.

Погляд

Американський психолог Д. Симпсон розглядає креативність як здатність людини відмовитись від стереотипних способів мислення та схильність до руйнування загальноприйнятого, звичайного порядку походження ідей у процесі мислення. Інший американський психолог К. Роджерс розуміє під креативністю здатність виявляти нові способи вирішення проблем і нові способи їх вираження.

Основні передумови креативності однакові для всіх. Насамперед, це сміливість, зачарування, наполегливість та довіра – і все це доступне кожному. Утім це не означає, що творче життя легке. Це означає лише те, що творче життя завжди можливе.

Зверніть увагу

Як розвивати креативність

Заведіть блокнот для запису шалених ідей.

Вивчайте нове: нові місця, культури, дисципліни.

Шукайте нові способи вирішення щоденних завдань.

Постійно ставте собі запитання: що вийде, якщо? А чому саме так?

Дозволяйте собі творити й помилятися.

Звільніть час для інновацій.

Спробуйте вигадати спосіб розвитку креативності самостійно.

Практикум

Вправа “Чашка”

Ця вправа наочно покаже, що звичні для нас предмети здатні сприяти розвитку креативності. До того ж, умови цієї вправи досить легко можуть бути перенесені у різні види занять, зокрема у навчальній діяльності.

Зміст вправи

Чашка – звичний для нас предмет, який ми використовуємо щодня. Завдання: розповісти про чашку, про її властивості й можливості використання. Умова: кожен із учасників групи бере чашку, називає й передає наступному, повторювати варіанти й відповіді не можна, якщо учасник не називає свого варіанта відповіді, він вибуває з гри. З кожним варіантом можливостей щось нове назвати буде все важче, тож доводиться креативити, надавати чашці ті характеристики, яких ми зазвичай не помічаємо, до яких навіть не можемо додуматися у звичному, щоденному житті.

У пошуках відповідей на питання вправи ми використовуємо асоціації I, II і III порядку:

асоціації I порядку – це масова культура та архетипи;

асоціації II порядку – це особистий досвід;

асоціації III порядку – це нові ідеї. Новизна їх полягає у тому, що вони мало чи взагалі не пов’язані із набутими знаннями чи досвідом. На перший погляд, вони видаються нісенітницею, потім ми про них можемо сказати, що у них щось та й є, і ось вони можуть дати поштовх для створення чогось нового.

Отже, новаторська й творча діяльність людини, спрямована на продукування нових ідей і продуктів, трактується як креативність. У загальному вигляді креативність розуміють як здібність до творчості.

2. Креативність як відмова від стереотипних рішень

Стереотипи є ворогом креативності, оскільки блокують уяву й фантазію. Стереотипи та пов'язані з ними упередження насамперед спрощують реальність і зводять людську різноманітність до однієї характеристики чи сутнісної особливості. Вони обумовлюють помилкове ставлення до ідей та явищ, призводять до хибних висновків. Досить часто стереотипи передаються з покоління в покоління, їх приймають на віру й не перевіряють. Їх існування зумовлює перекирчування реальності й негативний вплив на поведінку.

Поняття

Стереотип – (у перек. з грец. – *твердий відбиток*) – стійкий й спрощений образ чи уявлення про явище, шаблон мислення, забобон, як правило, не має безпосереднього стосунку до реальності. Усталене ставлення до подій, вироблене на основі порівняння їх з внутрішніми ідеалами.

Фахівцями з рекламного бізнесу розроблена цікава технологія розвитку креативності. Вона містить низку технік, спрямованих на подолання стереотипів. Автор цієї новації Ж.-М. Дрю визначив її як технологію відновлення бренду. Головний концепт технології становить триєдність “стереотип, розрив, бачення”. Зауважимо, що ця технологія є цікавою завдяки універсальному підходу до подолання стереотипного бачення низки ситуацій, а тому її ідеї й підходи будуть продуктивними у вирішенні низки різних завдань.

Погляд

Щоб створити успішну рекламу, стверджує Ж.-М. Дрю, необхідно виявити наявний стереотип і щось протиставити йому. Пошук стереотипу та його злам відбуваються у формі колективного обговорення. Виявлення стереотипів – найбільш важке завдання, метою якого є віднайти шаблон, який можна ефективно зламати. Ж.-М. Дрю розробила низку прикладних технік, серед яких найпопулярнішою є “джерела стереотипів”. Вона пропонує чотири напрями пошуку: споживчі

стереотипи – традиційне ставлення аудиторії до продукту; корпоративні – бачення компанією своєї ролі на ринку; маркетингові – шаблони брендингових заходів; комунікативні – шаблонні образи й нові методи реклами та просування тощо. У виявленні стереотипу необхідно з'ясувати його джерело, оцінити його розривний потенціал. Виявлені стереотипи потрібно класифікувати за рівнем їх стійкості стосовно обраного сегмента споживачів. Є речі незаперечні, але є підвалини, руйнація яких може спричинити справжній фурор. Крім уміння шукати і визначати стереотип, треба вміти виділяти найефективніший з них. Зона розриву – основа для створення нового креативного продукту. Ж.-М. Дрю рекомендує розвивати образне мислення. Інструмент “ідея за ідеєю” полягає у пошуку в образах зерна більшої концепції, яка надалі буде розбудовуватися. Зона бачення – це уявлення нової творчої стратегії.

Зауважимо, що методики розвитку креативності – інструмент доволі складний й філігранний. Він вимагає як відпрацювання механізму генерування ідей, так і налаштування загальної готовності до ефективної роботи. Вироблення механізму “налаштування” – питання самоорганізації самого творчого співробітника. Часто налаштування на “творчу частоту” вже породжує яскраві ідеї.

Отже, ідеї завжди оточують нас. Потрібно лише зуміти їх почути й побачити. Решта – справа професійної майстерності.

Практикум

Вправа “Біном Фантазії”

У книзі “Грамматика фантазії” Джанні Родарі пропонує інструмент “біном фантазії”, який, як чарівна паличка, створює казку з нічого. Для фантазії необхідно з'єднати дві непокєднувані речі: табакерку й собаку, шафу й сі бемоль тощо. Казка з'явиться тоді, коли два предмети буде з'єднано в історію “ланцюжком” асоціацій. Спробуйте придумати і записати свою першу казку.

Стереотипи як спрощені образи й шаблони мислення, вироблені згідно з внутрішніми уявленнями та переконаннями, заважають неупередженому погляду на речі й не дозволяють по-іншому, не заангажовано вирішити певну проблему. Відмова від стереотипних рішень сприяє розвитку процесу креативності.

Характеристика креативного процесу

Обов'язковими складовими креативності є: людина (той, хто креативить), процес (що таке креативний процес та як він виглядає), місце (яке місце є найбільш продуктивним для креативності), продукт (які результати креативного процесу). Виникає питання, а чи можуть бути якісь логічні закономірності у цьому спонтанному креативному процесі? Звісно.

Погляд

На основі аналізу біографій відомих особистостей Грехем Уоллес у 1926 році створив чотиристадійну модель творчого пошуку. Перший етап – це підготовка креативного процесу, яка містить обробку, планування та обмірковування завдань. Наступною стадією є інкубація. Саме на цьому етапі людина починає неусвідомлено генерувати ідеї. Мозок обробляє ідеї здебільшого у фоновому режимі. Тому, радить дослідник, на цьому етапі варто насититися ідеями, почитати матеріал і просто припинити думати про завдання (проблему) на певний час. Щоб інкубація була успішною, варто, на думку Г. Уоллеса, зайнятися чимось іншим, не пов'язаним із роботою. Найкраще підходить відпочинок чи фізична активність. Період інкубації може тривати від декількох годин до декількох років. Третьою стадією у моделі творчого пошуку є осяяння. Це момент, коли цікава ідея досягає рівня свідомості. Її можна описати як спалах, несподіване прозріння. Це той самий момент, коли ви скажете: “Ага! Ось так варто зробити!” Стадія осяяння досить тендітна, її легко зруйнувати зовнішніми подіями або спробою прискорити виникнення ідеї. Четвертою стадією є верифікація. На цьому етапі необхідно перевірити ідею у різних ситуаціях, пересвідчитися, чи вона реалізується. Йдеться

про тестування ідеї у контексті. Якщо вона не реалізується, необхідно повернутися до інкубаційного періоду або ж до підготовчого етапу. Що більше ви будете практикуватися, то швидше буде результат.

Отож, у розвитку креативності виокремлюють чотири аспекти: креативний процес (як здатність), креативний продукт, креативну особистість, креативне середовище. Креативний процес, діяльність – процес вияву чутливості до проблем, дефіциту знань, їх дисгармонії, незгідності тощо, фіксації цих проблем, пошуку їх рішень, висунення гіпотез і, нарешті, формулювання і повідомлення результату рішень.

Практикум

Вправа “Хто може вилупитися з яйця”

Відомо, що знаний митець Сальвадор Далі вважав ідеальною формою звичайне яйце.

На аркуші паперу намалюйте яйце, а потім додавайте нові деталі, щоб вийшов новий предмет чи тварина. З такого яйця може вилупитися жаба чи космічна нескінченність.

Модифікацією цієї вправи є гра “Клякса”. У неї можна грати всією сім’єю. Один малює пляму, а другий “оживлює” її за допомогою деталей і нових елементів, щоб вийшов новий предмет чи тварина.

Отже, креативність – це можливість створювати нове з нічого, побачити можливість і зуміти її розвинути.

3. Роль креативності у житті людини

Креативність – феномен не новий. Питаннями її розвитку цікавилися й у минулі часи (оскільки це одна із засадничих суспільних потреб людини й визначальна якість її характеру). Неординарні творчі люди, які мали власний погляд на життя, власну родзинку у стилі, спілкуванні, речах тощо, завжди привертали увагу. Проте у наш час до цієї риси характеру людини надзвичайно велика увага. Чому? Ми живемо у світі, де повсякчас ламаються стереотипи, умовності, так би мовити

шаблони. Наш світ непрогнозований і малопередбачуваний, який дедалі більше викликає розгубленість та тривогу. Усе те, що було вартісним у попередні епохи, певною мірою нівелюється та заперечується, кидаючи виклик реаліям сучасності. Яким він буде років через п'ять? Що буде цінним у реаліях майбутнього? Як жити у світі, сповненому ризиків та непередбачуваностей? Як бути успішним та якими якостями має володіти сучасна людина? Так багато запитань, ще й складних філософських й смисложиттєвих. Вони складні й дуже хвилюють людство.

Низка різноманітних організацій та установ, які займаються проблемами якості освіти, пріоритетів її майбутнього розвитку, освітніх цінностей тощо, виокремлюють креативність як одну із ключових компетентностей поряд із комунікативними навичками та критичним мисленням. Креативність дедалі частіше розглядається не стільки як тренд, скільки як суспільна необхідність. Вона постає не менш важливою й значимою, ніж навчання грамотності. Креативність – це рушій суспільного розвитку. Уже сьогодні у колі фахівців, які досліджують різноманітні проблеми суспільної сфери, можна почути такі поняття, як “креативний клас” чи “креативна революція”, “креативне місто”, “креативна економіка” тощо. Вислів “люди творчих професій” не є актуальним. Так, можна сказати, що існує вже сьогодні низка професій, де потрібно виконувати професійні завдання за шаблоном чи виробничі операції конвеєрним способом. Але реалії повсякденного життя все ж значно різноманітніші й складніші, а тому вирішення усіх проблем за чіткими алгоритмами навряд чи буде доречним. Немає значення, хто ви: спеціаліст, керівник, власник бізнесу чи домогосподарка – креативність потрібна усім. Вона важлива тому, що дозволяє подивитися на проблему з різних точок зору і завдяки цьому побачити більше ризиків та можливостей. Окрім того, креативність розвиває в людині низку суто людських компетентностей – це толерантне ставлення до інших людей, іншої позиції, вміння слухати й чути.

Погляд

Дослідник Річард Фейнман стверджує, щоб бути успішним, необхідно вміти чергувати ідеї. У природі генофонд, який полишений будь-яких коливань, зовсім не здатний адаптуватися до мінливих обставин. З часом закодована мудрість перетвориться на дурницю, й для виживання виду ці наслідки будуть фатальними. Подібні принципи працюють і щодо людини. Маємо широкий репертуар ідей й концепцій, які засновані на попередньому досвіді й дозволяють вижити і бути успішними. Але без можливості варіювати ідеї ці концепції полишені своїх переваг, й у результаті будемо змушені визнати свою поразку у боротьбі з конкурентами. Коли у нас виникає ідея, яка, як здається нам, може спрацювати, ми неохоче сприймаємо альтернативні варіанти. Ми переходимо до альтернативних запитань – починаємо аналізувати ідею, розмірковуємо, що необхідно саме нам зробити, й тримаємося за обраний підхід до тих пір, поки не виявиться, що він є хибним. Генії ж діють здебільшого відповідно до законів біологічної еволюції.

Отже, щоб реалізувати сучасній людині свої ідеї у музиці, архітектурі, бізнесі, медицині, освіті тощо та й у реаліях повсякденного життя, їй потрібно мислити вільно, без обмежень, стереотипів та упереджень. Креативність як природна якість властива усім. Немає людей, не здатних до неї. Радше вона губиться, відкидається у реаліях шаблонності й стереотипності.

Висновки

1. Поняття “креативність” має низку пояснень. Її розглядають як інтелектуальну творчість, здатність до творчості, щось нове, оригінальне, віддалені асоціації, реструктурування цілісної системи, незвичайне кодування інформації, дивергентне мислення, результат (або відсутність) внутрішньо-особистісних конфліктів, вихід за межі вже наявних знань, нетрадиційне мислення, що дозволяє швидко вирішити проблему тощо.

2. Її релевантність полягає у тому, що вона дозволяє подивитися на проблему під іншим кутом зору й завдяки цьому побачити більше ризиків та можливостей реалізації проблеми.

3. Креативність розвиває в людині низку суто людських компетентностей – це толерантне ставлення до інших людей, іншої позиції, вміння слухати й чути тощо.

4. Основними передумовами креативності є сміливість, зачарування, наполегливість та довіра – і все це доступне кожному. Утім це не означає, що творче життя легке. Це означає лише те, що творче життя завжди можливе.

5. Креативність як природна якість властива усім. Немає людей, не здатних до неї. Радше вона губиться, відкидається у реаліях шаблонності й стереотипності.

Питання для самоконтролю

1. Що таке креативність? Чому серед дослідників відсутня єдина позиція щодо пояснення цієї дефініції? Відповідь обґрунтуйте.

2. Які компетентності у людини розвиває креативність? Наведіть аргументи щодо своєї позиції.

3. Доберіть факти щодо пояснення позиції Д. Симпсона – креативність як здатність відмовлятися від стереотипних способів мислення.

4. Що таке креативний процес? Дайте характеристику його етапам.

5. Поясніть, чому креативність є рушієм суспільного розвитку.

Фрагменти першоджерел

Остін Клеон “Кради як митець. Креативні “фішки”, про які тобі ніхто не розповість”

...Кожному митцеві ставлять запитання: “Де ви берете свої ідеї?” Чесний митець відповідає: “Я їх краду.” Як митець ди-

виться на світ? Спочатку ти з'ясовуєш, що варто вкрати, а потім рухаєшся далі.

Коли дивишся на світ саме так, то більше не замислюєшся над тим, що добре, а що погано – є матеріал, вартий того, щоб його вкрати, та матеріал, який красти не варто. Єдине мистецтво, яке колись я опаную, – це вміння розрізняти те, що варто вкрати.

Ми суміш того, що ми впускаємо в своє життя, усе те, чим ми надихаємося. “Ми маємо форму й вигляд того, що любимо” (Г. Гете). Кради не просто стиль, кради спосіб мислення, що стоїть за цим стилем. Ти не хочеш скидатися на своїх героїв, ти хочеш бачити, як вони. Цікавитися світом, у якому ми живемо, постійно навчатися, багато читати, шукати й відкривати щось нове. Завжди читай. Книга – це лінза, крізь яку можна глянути на світ... Не залишайте свої поривання без уваги! Геніальні ідеї часто приходять у той момент, коли ти займаєшся звичайними домашніми справами. Подорожі змушують нас подивитися на світ по-новому, і через це наш мозок починає працювати на всю потужність.

...Не слід чекати якоїсь слухної миті, щоб почати творити. Така мить може і не настати. Робити потрібно тут і зараз – з хаосу може вийти щось гідне. Не варто відмовлятися від нудної роботи – вона дасть постійний дохід і допоможе мозку генерувати ідеї. Не зациклюйтеся на одному проєкті, краще мати декілька, щоб була можливість перемикатись між ними, аби уникнути ступору.

Друкується за виданням: Клеон О. Кради як митець. Креативні “фішки”, про які тобі ніхто не розповість. Харків : Клуб Сімейного Дозвілля, 2018. 188 с.

Запитання

1. Як ви розумієте думку автора про мистецтво красти ідеї? Обґрунтуйте відповідь.

2. Як ви розумієте вислів “Ми суміш того, що впускаємо у своє життя”? Відповідь поясніть.

3. Чому не варто чекати слухної миті, щоб почати творити? Обґрунтуйте свої міркування.

Матіас Нельке “Одинадцять кілерів креативності”

1. Перестраховка. Найнадійніший спосіб задушити креативність – не допускати ніяких оман і помилок. Той, хто не може дозволити собі помилок, має обережний, оборонний характер мислення. Він шукає безпечні шляхи. Якщо йому приходять у голову нові ідеї, навряд чи йому вистачить мужності випробувати їх.

2. Тиск конкуренції. Конкуренцію вважають часто перевіреним засобом для того, щоб стимулювати співробітників працювати краще. Але там, де треба заохотити креативність, вона, безумовно, непридатна. Той, хто потилицею відчуває подих конкурента, не схильний до творчих ігор розуму. Його енергія спрямована проти конкурентів, а не на проблему.

3. Шаблонне мислення. У більшості випадків, коли ви що-небудь робите, ви заздалегідь знаєте, що за цим настане. Це корисно, це надає вам упевненість, розвантажує ваш мозок і органи сприйняття (шаблонне мислення). Ви сприймаєте саме те, чого ви очікуєте. Це робить вас сліпими до будь-яких відхилень, нюансів, нового досвіду.

4. Винагорода. Це парадоксально лише на перший погляд. Той, хто працює за винагороду, рідко буває креативним з тієї причини, що він зацікавлений у своїй премії, а не у вирішенні проблеми. На першому плані має бути не винагорода, а сама проблема.

5. Непослідовність. Той, хто постійно вносить нові ідеї, вважається творчою людиною. Часто забувається, що креативна ідея повинна бути не лише незвичною, а й придатною для використання. Спрямуйте свою енергію на конкретну пропозицію і ретельно її опрацюйте.

6. Цейтнот. Чимало творчих людей стверджують, що в умовах нестачі часу їм працюється особливо добре, однак в умовах стресу людина хапається за першу ліпшу думку... Відведіть достатньо часу на роботу і час від часу влаштовуйте творчі паузи.

7. Погані загальні умови. Головне – відокремте ваше творче зібрання в часі і просторі від повсякденної роботи.

8. Самовдосконалення. Хороша порція впевненості йде на користь креативності. Але якщо впевненість переростає у самовдоволення – це перешкоджає творчому процесу. Не спочивайте на лаврах.

9. Байдужість, незацікавленість. Той, кого не особливо цікавить його завдання, не буде підходити до нього творчо. Надихніться ним. Розвиньте в собі цікавість.

10. Несприятлива структура підприємства. Якщо на підприємстві відсутні умови для втілення творчих змін, занадто багато рівнів ієрархії, шляхи прийняття рішень довгі – творчі робітники швидко здуються.

11. Недостатня впевненість у собі. Цього мені ніколи не зробити – думають багато людей. Більше довіряйте собі. Пробуйте робити різні речі, зокрема ті, яких ви ніколи не робили.

Друкується за виданням: Нельке М. Одинадцять кілерів креативності. Харків : Вид-во “Клуб Сімейного дозвілля”, 2019. 230 с.

Запитання

1. Проаналізуйте одинадцять кілерів креативності. З якими з них ви не згодні? Обґрунтуйте.

2. Визначте особливості шаблонного мислення.

Рекомендована література

Бейн Б. Творчеству можно научить? Книга действия и бытия / пер. с англ. Н. Томашевской. Киев : Азбука, 2016. 240 с.

Вайнцвайг П. Десять заповедей творческой личности / пер. с англ. С. Л. Лойко, Ф. Б. Сарнова. Москва : Прогресс, 1990. 187 с.

Келлі Д., Келлі Т. Творча впевненість. Як розкрити свій потенціал. Київ : Основи, 2017. 304 с.

Клеон О. Кради як митець. Креативні “фішки”, про які тобі ніхто не розповість. Харків : Клуб Сімейного Дозвілля, 2016. 160 с.

Куніос Дж., Біман М. Момент Еврики. Ага-реакції, творчий інсайт і мозок / пер. з англ. І. Віннічук. Київ : Книголав, 2017. 180 с.

Мікалко М. Взлом креативу. Як побачити те, що не бачать інші. Харків : Прогрес, 2019. 320 с.

Мікалко М. Рисовий штурм. 21 спосіб мислити нестандартно. Харків : Прогрес, 2016. 416 с.

Харфорд Т. Шкереберть. Як творчий безлад може змінити життя на краще. Київ : Наш формат, 2018. 272 с.

Шрагіна Л. І. Технологія розвитку креативності. Київ : Шкільний світ, 2010. 160 с.

Теми 7–8. РОЗВИТОК КРЕАТИВНОСТІ В ОСОБИСТОСТІ

- 1. Умови розвитку креативності.***
- 2. Риси креативної особистості.***
- 3. Створення креативного середовища.***

1. Умови розвитку креативності

У справі “пробудження” внутрішнього потенціалу, вивільнення творчої енергії необхідна системна робота. Власне на цю обставину звертають увагу фахівці, які працюють у різних сферах, пов’язаних із діяльністю й природою людини, як-то фізіологія, когнітивна психологія, педагогіка, лінгвістика тощо. Аналіз їх наукових напрацювань та ідей дав можливість виокремити певні умови, які є важливими для розвитку креативності. Розглянемо їх більш детально. Оскільки виконання монотонних механічних завдань стримує розвиток уяви й не спонукає до розвитку фантазії, то першою умовою розвитку креативності є свобода.

Поняття

Свобода – це здатність людини чинити відповідно до власних бажань, інтересів, цілей на основі знання про об’єктивну дійсність. Свобода – це можливість вибору варіантів подій. Відсутність вибору дорівнює відсутності свободи.

Свобода у нашому ракурсі міркувань розуміється як здатність до нового, незвичного бачення проблеми чи ситуації, це здатність інтуїтивно відчувати правильний напрям думки.

Погляд

У праці “Сенс творчості” М. Бердяєв розмірковує про природу та особливості феномену творчості. У своїх міркуваннях він стверджує, що процес творення не може бути детермінований жодними настановами, розпорядженнями й умовностями. Очевидно, що створення чогось нового відповідно до зразка чи припису, чи навіть на основі алгоритму є лише копією вже наявного. Детермінації спрямовують діяльність у чітко визначене річище й відбуваються за визначеним наперед планом. Тому творчий процес необхідно розглядати як акт свободи, вільне вивільнення внутрішньої енергії того, хто творить. Він ґрунтується на свободі волі й натхнення та несумісний з необхідністю й контролем тощо. Проте свободу не слід ототожнювати із свавіллям та вседозволеністю. Радше мова йде про вияв позитивної творчої сили особистості у створенні власного життєвого шляху. Як стверджує М. Бердяєв, свобода є міццю творити з нічого, міццю духу створювати не з природного світу, а із себе.

Не сподіватися, а робити. Це є ще однією умовою розвитку креативності й подолання страху й невпевненості. Давні греки називали надію найбільшим прокляттям. Надія – це ілюзія, яка дарує нездійсненність мрії. Для того, щоб перемогти страх, необхідно діяти прямо зараз. Потужним важелем є віра у свій внутрішній потенціал та творчі сили. У кожній людині є дещо, яке вирізняє її з-поміж інших. Унікальність кожної людини засвідчує необхідність бережливого ставлення до себе самої, поваги до власної особистості. Успіх породжує успіх. Необхідно взяти за правило пригадувати свої позитивні якості й успіхи. Визнання своїх здобутків і здібностей допоможе рухатися уперед.

Погляд

Сьогодні я відмовляюся від тривоги та страху, тому що зовні її не було, а лише всередині, у моєму сприйнятті. Марк Аврелій.

Страх, сумніви та невпевненість є небезпечними для креативності. Вони паралізують мозок, блокують уяву та фантазію. Стан невпевненості, пригнічення чи зневіри у власних силах напевно відомий кожному. Відчуття тривоги й неспокою, коли наші думки сплутані та хаотичні, – це стан, у якому нам важко щось пригадати, вигадати чи обміркувати. Що робити у ситуаціях, коли страх перед невідомим паралізує? Як подолати страх та невпевненість? Науковці, фахівці-практики дають чимало ефективних порад. Усі вони зводяться до єдиної думки: із страхом не потрібно боротися, його треба пережити! Наприклад, дозволяти собі прокручувати варіанти “а якщо...”. Ідеться про необхідність у деталях продумати найгірший сценарій ситуації, яка не дає вам спокою. І уявіть, що буде після цього. Опишіть кроки після поразки. І після такого прокручування ситуації можна йти сміливо “в бій”. Ілюстрацією цієї вправи є самурайський принцип: “Вмерти задалегідь!”.

Практикум

Вправа “Тік-так”

Допомагає подолати страх і невпевненість. Пропонується записати свої страхи та побоювання й відкрито протистояти їм.

Визначте та запишіть свої негативні думки, які заважають вам досягнути поставленої мети. Запишіть їх у графу “тік”. Проаналізуйте записи й поміркуйте, наскільки ви перебільшили свою невпевненість щодо негативного значення думок та явищ. Спробуйте замінити кожен негативну думку позитивною. Запишіть це у графу “так”.

Наприклад:

Тік

Це не має сенсу

Так

Ідея не обов’язково має бути ефективною.

Її результати будуть помітні за умови незначного вдосконалення.

Однак варто зауважити, що на етапі, коли лише народжується ідея, прокручування негативних сценаріїв може вбити ентузіазм. Тут необхідні оптимізм та віра у власні сили. Вони можливі за умови усвідомлення свого неспокою та заміни страху на інші, також інтенсивні емоції, наприклад сміх. Оптимізм допоможе за умови, якщо є налаштування діяти. У моменти, коли охоплює рішучість, здається, що можливо все.

Погляд

У книзі *“Оригінали. Як нонконформісти рухають світ”* Адат Грант пише: *“Коли ми ще не перейнялися певною ідеєю, мислення в режимі захисного песимізму може виявитися ризикованим. Оскільки ми ще не налаштовані на рух уперед, картини гнітючого провалу лише посилюють тривогу, запускають систему стримування і б’ють по гальмах. Дивлячись на речі оптимістично, ми активізуємо ентузіазм і запускаємо рушійну систему. Але щойно ми виробили план дій, краще думати, як захисний песиміст, і якщо починає закрадатися тривога, зустріти її з відкритим забралом”*.

Страх – це наше природне почуття, внутрішній стан людини, який обумовлений загрозою реального або передбачуваного лиха. Так, ми всі боїмося. Боїмося критики, нерозуміння, провалу, помилок тощо. Зазвичай причини страху ми шукаємо довкола, у вчинках людей та їхніх помислах, життєвих обставинах і природних катаклізмах тощо. Але правда залишається правдою: усі конфлікти починаються всередині нас, у нашій свідомості. Порожній аркуш паперу, полотно чи незайманий список справ самі собою не є джерелом стресу. Напругу створюють, насамперед, наші думки щодо невиконаних завдань і нереалізованих намірів. Отже, коли ми зустрічаємося з якоюсь перепорою – варто заглянути всередину самого себе. Найчастіше наші страхи – це плід нашої уяви, а не реальність. Саме так уважали давні стоїки. Якщо ними перейматися, стверджували вони, страхи “живі” й реалістичні, але, як сни, здаються смішними, якщо подивитися на все ясним поглядом.

Ніщо так не вчить, як власні невдачі. Поразки, невдачі, помилки дають неоціненний досвід. Хоча у момент розпачу, пе-

реживання невдачі чи критики ми думаємо інакше. Ну звісно, кому подобається витратити купу зусиль, коштів, часу тощо, а у результаті отримати дірку від бублика. Водночас знані бізнесмени, фахівці-практики з особистісного розвитку людини вважають, що ситуації переживання невдач є необхідними для особистісного розвитку людини та розкриття її внутрішнього потенціалу. Отже, якщо у Вас не було жодного справжнього провалу, Ви не жили. Цікавим є такий факт: деякі бізнесмени, зокрема Стів Джобс, вважають, що до 30 років підприємцю вкрай корисно пережити банкрутство. Хоча б для того, щоб зрозуміти, що є життя й після нього.

Якщо справа стосується творчості, невдачі й розчарування є неминучими й невідворотними. Це частина самої матерії творення. Усі митці, незалежно від їх діяльності, прагнуть до досконалості – чому б ні? Але вони знають, що досконалість недосяжна. І тому вони мають визнати, що їх витвори певною мірою приречені на поразку. Як говорив Платон, це нечесна гра. Очевидно, логічним є визнання того, що як такої поразки немає. Радше мова може йти про відчуття поразки, переживання глибокого творчого розчарування. Це саме та ситуація, коли багато хто з нас опускає руки й не вірить у свої творчі сили. Проте це зовсім не сигнал, що необхідно здатися. Це нормальна й потрібна складова творчого процесу, яка, навпаки, має спонукати до подальшої роботи. Адже художники чи композитори за будь-яких невдач чи неприйняття їх робіт суспільством не відкладали пензлі чи інструменти й йшли у каменотеси чи бухгалтери. Ні. Вони докладали ще більших зусиль, часу й хисту у своїй справі. І у цьому пориві ними рухали радше не зухвальство, егоїзм, образа, а почуття захоплення та цілковитої відданості своїй справі. Американський дослідник електричної лампочки Томас Едісон здійснив не одну тисячу спроб, щоб отримати зрештою комерційно вартісний продукт. Пізніше дослідник згадував, що величезна кількість невдалих спроб сприймалася ним не як поразка, а як факт того, що використані способи не працюють і варто зосереджуватися на пошуку нових. Такий практичний досвід дозволив Т. Едісону відшукати той спосіб, який був би вдалим й ефективним. Отже,

ми вчимося на своїх помилках і невдачах. Цей процес суб'єктивний. Він засвідчує, що завжди є новий шанс та нові спроби у досягненні успіху.

Погляд

Автор бестселеру “Як збудувати своє життя” Клейтон Крістенсен стверджує: “Упевненість у собі – тобто відсутність страху перешкод і певність, що ви зможете їх подолати, – виховується не завдяки доступності ресурсів. Вона з'являється, коли щось вдається всупереч труднощам”.

Клейтон Крістенсен дає слушну пораду не обирати досить легких шляхів у реалізації своїх задумів. Навпаки, він радить шукати й вирішувати складні завдання. Саме вони дають досвід й знання для людини. Під час їх виконання людина проходить “особистий курс навчання”. Тому вимоглива робота, провальний проект, призначення у новий підрозділ компанії – усе це “курси” у школі досвіду, навички, якими лідери володіють або яких їм бракує, що прямо залежать від “курсів”, на яких фахівців встигло атестувати життя. Ми знаємо, що ті, хто часто помиляється, роблять це не тому, що не мають вродженої здібності перемагати, а тому, що набутий досвід не допомагає давати собі раду. Інакше кажучи, вони закінчили не ті “курси”. Наглядний опис готового до використання досвіду для усіх інших країн та підприємців, готових піти на ризик заради своєї мети, пропонують Ден Сенор та Сол Сингер у книзі “Країна стартапів. Історія ізраїльського економічного дива”. Вони стверджують, що наполегливість та досвід є важливішими за миттєвий успіх. Творці стартапів націлені не лише на результати втілення своєї ідеї, а й на набуття нового досвіду, який надалі може бути набагато кориснішим. Такий досвід дозволить урахувати помилки та створити досконаліший проект. Упевненість вирішує все. Не варто питати дозволу писати, малювати, грати, співати чи танцювати, варто долати сумніви у собі й просто діяти.

Відомому художнику сучасності П. Пікассо приписують вислів про те, що якщо хороші митці лише копіюють, то великі митці – крадуть ідеї. Що мав на увазі художник, коли говорив

про крадіжку ідей? Вкрасти – це означає заволодіти, привласнити щось. В інтерпретації П. Пікассо крадіжка трактується інакше. Це зацікавленість світом ідей інших людей, їх способом мислення й стилем. Красти – означає, цікавитись світом, у якому живеш, підглядіти у звичному незвичне, постійно навчатися, багато читати, шукати й відкривати щось нове. Такі поради можна зустріти у розповідях багатьох митців. Описуючи перипетії свого творчого шляху, вони зазначають, що не варто вважати здатність продукувати креативні ідеї справою обраних, так би мовити, благословених божественним натхненням. Це хибне уявлення про творчість. Здатністю продукувати креативні ідеї володіють усі. У кожного з нас є зерно того чи іншого таланту. Справа полягає лише у тому, що хтось з любов'ю вирощує й культивує їх, а хтось, навпаки, нехтує природними задатками. Як культивувати й розвивати зерна креативності? Американський художник й письменник Остін Клеон радить не чекати визнання від світу. Творити необхідно вже тепер. Непотрібно чекати якоїсь слушної миті, вона може й не настати. Сферою творчих поринань може бути будь-що, пов'язане із захопленням й інтересами людини. Треба робити те, що подобається, а не те, що знаєш. Остін Клеон дає декілька практичних порад щодо розвитку креативності. Насамперед, не залишати без уваги свої творчі ідеї. Геніальні ідеї часто надходять у той момент, коли займаєшся звичайними домашніми справами. Подорожуй й виходь із зони комфорту. Саме подорожі змушують подивитися на світ по-новому й працювати мозок більш потужно. Отже, ділися секретами майстерності в інтернет-спільнотах. Будь привітним, адже світ – це маленьке містечко. Створюй речі для людей, яких ти любиш, для людей, яких ти хочеш зустріти. Бути нудним – це єдиний спосіб виконати належно роботу. І на завершення митець радить не заціклюватися на одному проєкті. Краще мати декілька, щоб була можливість перемикатися між ними й уникати ступору.

Погляд

Якщо я бачив далі інших, це тому, що стояв на плечах гігантів. Ісаак Ньютон

Процес створення нового має з чогось розпочинатися. Очевидно, щоб стати хорошим письменником, необхідно читати й перечитувати улюблені твори у пошуку власних ідей та стилю письма, гарним художником – копіювати шедеври малярського мистецтва, знаним композитором чи музикантом – слухати музику й опановувати музичні інструменти тощо. Спершу необхідно пройти, так би мовити, школу учнівства, яка базується на запозиченні, імітації, інтерпретації чужих, уже відомих ідей. Власне такий шлях є характерним для більшості митців, творців. Розповідаючи про витoki своєї творчості, вони зізнавалися й зазначали, що навчалися й були послідовниками своїх попередників, переймалися й захоплювалися їх ідеями, використовували їх надбання у пошуку власного стилю й творчого шляху. Важлива процесуальність. Щоб бути великим, спочатку треба стати добрим.

Будь-який вияв оригінальності – це, насамперед, хороше наслідування. Що слід розуміти під хорошим наслідуванням? Те, що оригінальності у бездоганному чистому вигляді не існує. Усе на світі є нескінченним поєднанням того, що вже існує. Тому зрештою доводиться імітувати когось, поєднувати уже відоме, інтерпретувати звичне тощо, щоб створити щось новеньке. Абсолютно оригінальної ідеї не існує. Радше є поняття унікальних комбінацій уже відомих ідей. Кожен шедевр – це лише вдало поліпшена копія старого.

Погляд

Єдине мистецтво, яке я колись опаную, – це вміння розрізняти те, що варто вкрати. Остін Клеон.

Привласнення й використання чужих перевірених ідей – очевидний і неминучий початок усього. Оригінальні ідеї породжуються незвичними комбінаціями, у яких старе поєднується із новим, незвичне й неочікуване із усталеним і передбаченим. Унікальним у цих поєднаннях є індивідуальний підхід. Уява кожної людини створює унікальні комбінації, відмінні від інших. Тобто ніхто інший не здатен установити ті самі зв'язки й у той самий спосіб. Те, що ви задумали, – унікально ваше. Кожен із нас унікально обдарова-

ний уявою. Це фантастичний дар природи, що за належного розвитку дозволить досягати неймовірних результатів. Вона бадьорить та збагачує життєвий досвід. Сам акт творіння і створення дарує глибоке задоволення, жагу до життя і неймовірну втіху.

Як відбуваються процеси комбінування різних ідей? У поясненні цього питання скористаємося дослідженнями американського психіатра Альберта Ротенберга. Більшу частину свого професійного життя цей дослідник присвятив вивченню креативності людини. Вивчаючи біографію та особливості професійної діяльності відомих митців, спілкуючись із знайомими науковцями й письменниками, художниками нашого часу, він визначив специфічні, послідовні форми когнітивної поведінки під час генерування ідей. Цю поведінку дослідник назвав “людино-просторовим мисленням” і описав його як активне обмірковування двох або більше розрізнених понять, що перебувають у просторі, а підсумкова концепція приводить до артикуляції нових сутностей. Він проілюстрував свою теорію результатами опитування, для якого скористався поетичною метафорою “Дорога була ракетою сонячного світла”. Зокрема, він запитав учасників, звідки, на їхню думку, поет черпав натхнення. Більшість була певна, що його надихнуло зорове враження. Один висловив здогад, що поет дивився на дорогу, і раптовий спалах сонячного світла обрисами нагадав ракету. Інший – що поет їхав автомобілем в сонячний день, і йому примарилася подорож на ракеті. Жодної правильної відповіді. Альберт Ротенберг каже, що насправді поета зачепили самі слова – “дорога” й “ракета”, які чимось припали до душі. Особливо тоді, коли стояли поряд, і їхні звуки, форма (в алітераційному сенсі), стосунки відтворювали гармонію. Але як поет зумів створити з них метафору? Як їх узагалі можна зблизити й порівняти? Ця головоломка спонукала підсвідомість поета до дії, і тоді ввімкнувся режим вільних асоціацій. Слова “сонячне світло” зненацька виникли в поетовій свідомості, а з ними й образ сонячного саява над дорогою. Далі етап комбінування слів, і от оригінальна метафора готова. Поет обрав дві “окремі сутності” – дорога й ракета, ввів їх у

один концептуальний простір і запустив творчий процес, у якому мозок переходить до режиму вирішення проблеми. А вирішення проблеми – це вже мислення, воно потребує уяви, що приходить до режиму вирішення проблеми. А вирішення проблеми – це вже мислення, воно потребує уяви, що приходить до моменту натхнення.

Креативність – це аж ніяк не вміння додавати. Вона полягає в умінні віднімати. Ідеям необхідна обробка, спрощення й концентрація. Як ілюстрація – один із принципів створення японської екібани – відсікання усього зайвого. Кухарі прибирають зайве, щоб домогтися вишуканого смаку, митці відкидають зайве, щоб домогтися ясності. Прикладом є діяльність знаного бізнесмена Стіва Джобса. В основі його діяльності було переконання у тому, що єдино правильно – робити складні речі простими. Він вірив, що велика кількість чудових варіантів дизайну має в основі своїй простоту. Він уважав, що простота в дизайні є результатом ретельних експериментів, тестування, найтоншого припасування і постійного вдосконалення.

Погляд

Усередині кожної кам'яної брили ховається статуя, і завдання скульптура – побачити її. Б. Мікеланджело.

Очевидно, що будь-яка оригінальна ідея не є цінною. Її значимість й важливість визначаються суспільними потребами. Їй буває так, що сьогодні вона не визнається, а завтра буде на часі. Здатність створювати нові ідеї властива усім. У кожного з нас є зерно того чи іншого таланту. Будь-який вияв оригінальності – це, насамперед, хороше наслідування. Ідеї приходять, якщо ми заохочуємо свій мозок по-новому скомбінувати два (принаймні) випадкових елементи, поєднуючи фрагментацію з певним застосуванням.

2. Поняття креативної особистості

Поняття

Креативна особистість – людина, яка має внутрішні передумови (особисті утворення, нейрофізичні додатки, специфіка когнітивної сфери), що забезпечують її творчі акти.

Погляд

Для К. Робінсона творчість – це процес формування оригінальних ідей, що мають цінність. Це визначення містить три ключових терміни: процес, оригінальність, цінність. Творчість – частіше процес, а не подія. Називаючи якесь явище процесом, ми вказуємо на взаємозв'язок між його елементами: на те, що кожен аспект і стадія того, що відбувається, пов'язані з іншими. Творчість передбачає кілька процесів, що переплітаються між собою. Перший – створення. Другий – оцінювання. Творча праця – це здебільшого перехід від одного процесу до другого. Якість творчих досягнень залежить від них обох. Головне завдання творчого розвитку – допомогти людям зрозуміти, як поєднати один процес з другим [46, с.133]. Творчість – це не лише створення ідей, а й їх оцінювання. Ми працюємо над початковими ідеями, перевіряємо, удосконалюємо і навіть відкидаємо на користь інших, які виникають у процесі. Інколи творчі витвори з'являються на світ більш-менш сформованими і не потребують удосконалення... Але зазвичай творча праця більш експериментальна й дослідницька. Щоб оцінити, які ідеї працюють, а які ні, треба відступити на крок і спокійно поміркувати. Оцінювати можна індивідуально, можна колективно, робити миттєві висновки або проводити довготермінові випробовування. Не раз трапляються глухі кути – ідеї й проекти, які не працюють. Перш ніж виходить найкращий результат, бувають невдачі та зміни.

Американський дослідник А. Маслоу визначав креативність як якість, що властива всім від народження, але втрачається під впливом середовища. Загалом креативна особистість відзначається оригінальністю, допитливістю, здатністю само-

стійно вирішувати проблеми й окреслювати нові гіпотези, удосконалювати нові об'єкти, явища, додаючи власні деталі.

Погляд

Дослідник Г. Адлер виокремлює риси креативної особистості. Швидкість мислення, яка протікає без видимих зусиль для особистості і характеризується: швидкістю на рівні ізольованого слова, коли особа легко відшукує слова, що містять ту чи іншу букву або поєднання букв; швидкістю асоціювання: особа з легкістю підбирає синоніми до заданого слова; швидкістю мовлення: особа пише відшліфованими фразами в рамках заданої теми; ідеомоторною швидкістю: довільне продукування ідей, рішень. Гнучкість мислення сприяє легкому засвоєнню нових підходів і характеризується спонтанною гнучкістю: здатність бачити декілька ідей (наприклад, мислення за аналогіями чи асоціаціями); оригінальність, що виявляється у неординарних ідеях; проникливість як уміння особи визначати “вузькі” місця у більшому масштабі, об'єктивно оцінювати, наскільки успішно виявилася певна стратегія. Винахідливість, креативність розуму, дотепність, які виявляються у здатності особи до спостережливості, парадоксальності мислення.

Зверніть увагу

Риси креативної особистості (за Дж. Гілфордом):

швидкість думки – кількість ідей, що виникають за одиницю часу;

гнучкість думки – здатність перемикатися з однієї ідеї на іншу;

оригінальність – здатність виробляти ідеї, що відрізняються від загальноприйнятих поглядів;

допитливість – чутливість до проблем у навколишньому світі;

здатність до розробки гіпотези;

ірреальність – логічна незалежність реакції на стимул;

фантастичність – повна відірваність відповіді від реальності за наявності логічного зв'язку між стимулом і реакцією;

здатність розв'язувати проблеми, тобто здатність до аналізу і синтезу;

здатність удосконалювати об'єкт додаванням деталей.

Отже, креативна особистість – це особистість, що має особистісні риси, які дають можливість людині по-новому поглянути на відомі предмети, явища, побачити у них нові закономірності, зв'язки, по-новому уявити, побачити, придумати нове, раніше не відоме.

3. Створення креативного середовища

У розвитку креативності важливим є не лише визначення й виконання певних умов. Значимим є також створення креативного середовища. Йдеться про середовище, яке б сприяло активізації розумової праці, покращенню її продуктивності, вивільненню внутрішньої творчої енергії й реалізації різних задумів та ідей тощо.

Поняття

Креативне середовище – це сукупність методів пошуку та реалізації у процесі здійснення інноваційної, творчої діяльності. Воно містить у собі правила як соціальні норми та цінності суспільства, так і норми та правила, що виникли безпосередньо внаслідок практики реалізації нововведень. Важливими складовими креативного середовища є гнучкість, різноманітність, навчальні техніки й комфортне фізичне середовище.

Зверніть увагу

Нудність атмосфери не мотивує людину та вбиває креативність. Тому необхідно створювати креативне середовище. Важливу роль в організації творчої праці відіграє колір інтер'єру. Людина здатна розрізняти 121 кольоровий відтінок. Кольори бувають холодні й теплі, заспокійливі й дратівливі. Так, сприятливо впливають на людину жовто-зелені відтінки. Вони підвищують гостроту зору, поліпшують дихання, кровообіг і слух. Кольори можуть не лише зумовити певний настрій, а й впливати на органи чуття. Люди, зна-

йомі з енергетикою кольору, можуть використовувати її в багатьох життєвих ситуаціях, зокрема вибираючи кольори одягу й інтер'єру помешкання чи офісу.

Кольори так впливають на людину: білий – сприяє відпочинку та розслабленню; сірий – уважають нейтральним, носієм таємниці; чорний – має бути ідеально чистим, він схиляє до сну та спокою; фіолетовий – сприяє довірливості; зелений – символ росту, руху, сталості в смаках; червоний – колір енергії, сили, наполегливості; коричневий – схиляє до затишку; жовтогарячий – потрібний тим, хто важко сприймає нове; блакитний – колір прохолоди, він заспокоює нерви, знімає біль; синій – діловий колір, зменшує зайву емоційність. Надавши перевагу певному кольору, ми створюємо для себе сприятливу атмосферу. За допомогою дослідження кольорових плям можна дослідити всю палітру людських емоцій. Творча людина зазвичай мислить кольоровими плямами, оглядаючи значеннєвий ряд символів, які ведуть до реалізації задуму.

На організм людини та її діяльність впливають запахи. Вони можуть регулювати фізичну силу, підвищувати чи знижувати слух й зір, артеріальний й внутрішньочерепний тиск, температуру тіла, а також змінювати ритм дихання. Позитивно впливають приємні, нерізкі запахи у малій концентрації їх у повітрі (запахи поля, саду, лісу тощо).

Позитивно впливає музика. Дослідження показали, що класична музика підсилює вплив творчої енергії, а рок-музика – послаблює. Світломузика впливає на творчі асоціації.

Отже, під креативним середовищем розуміють сукупність методів пошуку й реалізації ідей у процесі здійснення інноваційної діяльності. Воно містить правила як соціальні норми та цінності суспільства, що виникли безпосередньо внаслідок практики реалізації нововведень.

Висновки

1. Системна робота потребує вивільнення творчої енергії. Якщо виконання монотонних механічних завдань стримує розвиток уяви й не спонукає до розвитку фантазії, то першою умовою розвитку креативності є свобода. Креативна особи-

стість дає можливість людині по-новому поглянути на відомі предмети, явища, побачити у них нові закономірності, зв'язки, уявити, побачити, придумати нове, раніше не відоме.

2. Під креативним середовищем розуміють сукупність методів пошуку й реалізації ідей у процесі здійснення інноваційної діяльності. Воно містить правила як соціальні норми та цінності суспільства, норми та правила, що виникли безпосередньо внаслідок практики реалізації нововведень.

3. Страх, сумніви та невпевненість є небезпечними для креативності. Зі страхом не потрібно боротися, його потрібно пережити. Не сподіватися, а робити. Це є ще однією умовою розвитку креативності й подолання страху та невпевненості. Давні греки називали надію найбільшим прокляттям. Надія – це ілюзія, яка дарує нездійсненність мрії. Для того, щоб перемогти страх, слід діяти прямо зараз. Потужним важелем є віра у свій внутрішній потенціал та творчі сили. У кожної людини є щось, що вирізняє її з-поміж інших. Унікальність кожної людини засвідчує необхідність бережливого ставлення до себе самої, повагу до себе як особистості. Успіх породжує успіх. Необхідно взяти за правило пригадувати свої позитивні якості та успіхи. Визнання своїх здобутків та здібностей допоможе рухатися уперед.

4. Будь-який вияв оригінальності – це гідне наслідування. Що розуміють під цим? Насамперед, те, що оригінальності у бездоганному чистому вигляді не існує. Усе на світі є нескінченним поєднанням того, що вже існує. Тому доводиться імітувати когось, поєднувати уже відоме, інтерпретувати звичне тощо, щоб створити щось новеньке. Абсолютно оригінальної ідеї не існує. Є поняття унікальних комбінацій уже відомих ідей. Кожен шедевр – це лише вдало поліпшена копія старого.

Питання для самоконтролю

1. Що таке свобода? Як співвідносяться свобода та творчість? Обґрунтуйте.

2. Визначте умови розвитку креативності.

3. Чому страх й сумніви є небезпечними для розвитку креативності? Відповідь обґрунтуйте.

4. Наведіть приклади, які б підтверджували думку П. Пікассо про те, що хороші митці лише копіюють, а великі митці – крадуть ідеї.

5. Що таке оригінальність? Як співвідносяться оригінальність та наслідування? Обґрунтуйте.

6. Поясніть твердження: креативність – це не вміння додавати, а вміння віднімати.

Фрагменти першоджерел

Елізабет Гілберт “Велика Магія: Творче життя за межами страху”

...Щоб користуватися своїм правом жити творчим життям, необов’язково мати освіту, дозвіл або сертифікат. Крім того, необов’язково бути оригінальним, головне бути автентичним. Тиха простота щирості більше хвилює людей, ніж претензійні потуги на оригінальність...

Ми маємо негайно реагувати на появу ідеї, що надихає. Уміти вчасно відрізнити поклик “своєї” ідеї завдяки радісному збудженню і припливу сил, який вона викликає, “укласти з нею офіційний контракт” і чесно робити свою частину роботи. Нам обов’язково потрібно “завести роман” з процесом творчості. Нехай ви можете провести наодинці лише ¼ години, не втрачайте їх. Вислизніть від усіх і окресліть план ферми, де ви будете розводити екологічно чисті гриби. А ще необхідно вірити, що наша любов до творчості взаємна. Ви любите свою справу (творчість не будується лишень на стражданнях, муках, дивацтвах...). Варто пам’ятати, що “світ не повинен оплачувати наші мрії”, світ навіть не повинен захоплюватися нами, і якою не була б думка оточення, ми зобов’язані наполегливо продовжувати робити свою справу для власного задоволення, купаючись у натхненні”. Навіть тоді, коли життя дає нам “сандвіч з лайном” або коли нам здається, що для створення шедевра в нас під рукою нічого не має, варто озирнутися навколо, знай-

ти аркуш паперу, одну струну, одного однодумця – і рухатися вперед. Найважливіше зробити до кінця, ніж зробити добре. Це правило важливе для перфекціоністів. Ми ніколи не побудуємо продуктивних відносин з нашим натхненням, якщо постійно чіплятимемося за результати нашої праці, знаходитимемо вади і вимагатимемо відповідності неіснуючому ідеалу. У якийсь момент потрібно зуміти зупинитися, помилуватися і поставити крапку.

Друкується за виданням: Елізабет Гілберт. Велика Магія: Творче життя за межами страху. Львів : Вид-во Старого Лева, 2016. 254 с.

Запитання

1. Що таке покликання? Чи мусить справжній митець страждати?

2. Чому допитливість важливіша за пристрасть? Відповідь обґрунтуйте.

3. Яка причина того, що інколи так важко порозумітися з натхненням? Свою позицію поясніть.

Майкл Мікалко “Злам креативу. Як побачити те, що не бачать інші”

Знати, як подивитися. Геній часто виявляється у тому, що знаходить нову перспективу, яку ще ніхто не використовував. Леонардо да Вінчі уважав, щоб більше дізнатися про проблему, необхідно навчитися її переформулювати різними способами. Він стверджував, що спочатку погляд на проблему буває занадто упередженим, оскільки тяжіє до звичного погляду на речі. Необхідно переформатувати проблему, змінити кут зору, а потім декілька раз змінити цю процедуру. З кожним разом розуміння поглиблюється, і людина вникає у суть проблеми. Теорія відносності А. Ейнштейна описує взаємодію між різними перспективами. Фрейд розробив аналітичні методи, щоб віднайти деталі, які не вписувалися у традиційні наукові парадигми, і зуміти поглянути на ситуацію під новим кутом зору. Щоб творчо вирішити проблему, людина має відійти від

початкового підходу, який ґрунтується на минулому досвіді й повністю переглядає завдання, не задовольняючись якоюсь однією перспективою.

Генії ж, навпаки, мислять продуктивно. Зустрівши проблему, вони задаються питанням, наскільки багатогранно можна на неї подивитися, як її переформулювати й якими методами вирішити – замість того, щоб пригадувати, як їх навчали цю проблему вирішувати. У результаті у людей, які мислять нетрадиційно, з'являється багато варіантів відповідей, і деякі з них є унікальними.

Друкується за виданням: Майкл Мікалко. Злам креативу. Як побачити те, що не бачать інші. Харків : Прогрес, 2019. 320 с.

Запитання

1. Які підходи до творчого вирішення проблеми пропонує М. Мікалко? Чи погоджуєтеся ви з його міркуваннями?
2. Що означає мислити продуктивно?
3. Як бачити те, чого не бачать інші? Відповідь аргументуйте.

Рекомендована література

Бейн Б. Творчеству можна навчити? Книга действия и бытия / пер. з англ. Н. Томашевської. Київ : Азбука, 2016. 240 с.

Гілберт Е. Велика Магія: Творче життя за межами страху. Львів : Вид-во Старого Лева, 2016. 254 с.

Грант А. Оригінали. Як нонконформісти рухають світ. Київ : Вид-во ТАО, 2016. 336 с.

Ейкор Ш. Великий потенціал. Припиніть гонитву за успіхом і отримуйте більше щастя й гараздів. Київ : Вид. група КМ БУКС, 2019. 224 с.

Келлі Д., Келлі Т. Творча впевненість. Як розкрити свій потенціал. Київ : Основи, 2017. 304 с.

Клеон О. Кради як митець. Креативні “фішки”, про які тобі ніхто не розповість. Харків : Клуб Сімейного Дозвілля, 2016. 160 с.

Мікалко М. Взлом креативу. Як побачити те, що не бачать інші. Харків : Прогрес, 2019. 320 с.

Мікалко М. Рисовий штурм. 21 спосіб мислити нестандартно. Харків : Прогрес, 2016. 416 с.

Сенор Д., Сингер С. Країна стартапів. Історія ізраїльського економічного дива / пер. з анг. М. Лузіна. Київ : YakabooPublishing, 2016. 368 с.

Сміт К. Знищ цей щоденник. Харків : Клуб Сімейного Дозвілля, 2015. 88 с.

Сломен С., Фернбак Ф. Ілюзія знання. Чому ми ніколи не думаємо на самоті / пер. з англ. М. Лузіна. Київ : YakabooPublishing, 2018. 344 с.

Харфорд Т. Шкереберть. Як творчий безлад може змінити життя на краще. Київ : Наш формат, 2018. 272 с.

Шрагіна Л. І. Технологія розвитку креативності. Київ : Шкільний світ, 2010. 160 с.

Тема 9. МЕТОДИКИ РОЗВИТКУ КРЕАТИВНОСТІ

- 1. Дизайн-мислення.***
- 2. Комбінаторика.***
- 3. Асоціативний пошук.***
- 4. Аналітичні методики.***
- 5. Інсайтні методики.***

1. Дизайн-мислення

Допоможе підготуватися до майбутнього, краще комунікувати й розв'язувати складні завдання (погано структуровані завдання) системний підхід до розв'язання складних завдань. Дизайн-мислення – це спосіб на щось подивитися по-новому. Люди добре вчаться, коли роблять проекти для реального життя. Відповідно дизайн-мислення навчає ініціативи, вчить вирішувати реальні життєві практичні завдання, є універсальним. Дизайн-мислення підходить до великих, складних завдань, які не мають чіткої відповіді.

Зверніть увагу

Основні рекомендації з організації дизайн-мислення

1. Починайте з малого. Цілком природно розбити процес на частини і виконувати за один раз.

2. Культура довіри та поваги є важливою, оскільки дизайн-мислення вимагає, щоб люди вчилися на своїх помилках. Важливі не стільки оцінки, а те, наскільки людина може використати знання на практиці.

3. Спалах та зосередження. Спалах – відкритість до різноманітності думок. Звуження – зосередження на єдиному образному магістральному шляху. Спалах – розібратися, які є уявлення, варіанти виникнення мозкового штурму.

4. Поглянути “свіжим” оком на те, що зазвичай сприймається як даність. Що ви будете створювати? Виберіть користувача (відкриття). Виберіть конкретне завдання (зосередження).

Створіть та оцініть ідеї (уявлення).

Створіть прототип вашого розв’язку прототипування.

Отримуйте відгуки та повторіть тестування.

Велике завдання розбити на невеликі завдання, потім синтезувати й усвідомити: обмеження й вимоги, які не можна змінити й які необхідно виконати. Розпочніть з мозкового штурму безлічі питань, які можуть допомогти дізнатися більше про мотивацію та завдання користувача та як вони мають бути пов’язані з обраною вами темою.

Практикум

Вправа “Мозковий штурм”

Створіть якомога більше ідей, які допоможуть розв’язати виявлене завдання. Це буде вимога від вашого мозку перейти від зосередження до спалаху. Прагніть до різноманітних ідей, як практичних, так і творчих. Чим більше ідей ви придумаете і зможете вибрати з них щось, тим краще.

Порада. Запишіть ідеї на наліпки. Використовуйте слова й зображення. Працюйте на кількість. Чим більше ідей, тим

краще. Не засуджуйте себе за якість своїх ідей. Розглядайте як фізичні, так і цифрові рішення. Запозичте ті елементи рішення, які вже є, і подумайте, як їх можна застосувати до контексту вашого користувача. Ви не маєте зосереджуватися на концепції повного розв'язання. Ви можете продумати риси чи елементи, які допоможуть вашому користувачу, а потім поєднувати окремі ідеї. Який найгірший важливий розв'язок, про який ви можете подумати? Іноді може бути корисним мислити таким чином, оскільки це може допомогти вам виявити аспекти, які особливо важливі для ефективного розв'язання. Яке рішення здається божевільним? Таке мислення підвищує креативність, і, можливо, можна застосовувати деякі елементи цих диких ідей на практиці.

Оцінка ідей. Оцініть ідеї розв'язання та виберіть одну. Упорядкуйте свої ідеї так, щоб ви змогли бачити їх усі разом: згрупуйте подібні ідеї. Групи можуть поділятися на типи розв'язання, елементи розв'язання тощо.

Помилка. Не можна чіплятись за якусь одну ідею, якесь готове рішення. Не слід прагнути досконалості. Так це не працює.

Найкращий спосіб дізнатися про дизайн-процес – це зробити, потім відійти й поміркувати. Краще спробувати у дії, а потім аналіз. Не думайте тільки про те, що пішло не так, а й обмірковуйте, чому щось пішло не так. Люди мають схильність до аналізу після того, як це відбулося (чому так сталося, чому ви вирішили це зробити?). Реальність не завжди збігається з очікуванням, тому є важливим “танок занурення і відходів”. Важливу роль відіграє емпатія – навчати, як думати про те, що потрібно іншим людям, навчитися взаємодіяти в групах.

Погляд

Дослідниця Елізабет Гілберт стверджує, що ідеї оточують нас у повсякденному житті й понад усе прагнуть бути реалізованими. Саме для цього вони шукають людей – партнерів, які б могли втілити ідею. Вони прагнуть привернути нашу увагу за допомогою дивних збігів обставин, випадкових

знайомств із людьми, які можуть посприяти творчості, різних знаків та підказок, на які ми часто не звертаємо увагу через зайнятість власними переживаннями чи тривогами. “Всесвіт ховає глибоко всередині нас дивовижні самоцвіти, а тоді відходить убік і спостерігає, чи зможемо ми їх знайти. Пошук отих самоцвітів – це і є творче життя. Сміливість вирушити на пошуки – ось, що вирізняє приземлене існування від магічного життя. І результати того пошуку – часто геть несподівані – я називаю Великою магією”. Щоб знайти справжнє натхнення та ідеї, достатньо поставити собі прості питання: “Чи ви чимось цікавитесь? Бодай чимось? Бодай трішки?” А далі просто стати більш допитливими та відкритими до нового.

Отже, дизайн-мислення є сукупністю методик подивитися на звичні речі по-новому. Воно навчає ініціативи, вирішувати реальні життєві практичні завдання, є універсальним. Дизайн-мислення підходить до великих, складних завдань, які не мають чіткої відповіді.

2. Комбінаторика

Нові ідеї створюються з урахуванням певних параметрів та умов, які необхідно враховувати для створення нових ідей та рішень. Має бути чітко сформульована проблема. Комбінаторика ефективно й широко використовується у математиці, під час пошуку різноманітних варіантів вирішення тих чи інших завдань.

Практикум

Вправа “Хто може вилупитися з яйця” (описана раніше)

Вправа “Пограйтеся зі словами”

Гра з дієсловами й іменниками дозволяє подумати про ті перспективи, які спадають на думку не одразу. Спробуйте в умовах завдання поміняти іменники на дієслова, а дієслова на іменники. Наприклад: питання “Як поліпшити відносини

з колективом?” перефразовується: “Як використати відносні поліпшення з колективом?” тощо.

Серед методів креативного мислення шляхом комбінаторики є теорія розв’язання винахідницьких завдань (ТРВЗ). Вона допомагає мати власну думку і не повторюватися. Методика дає змогу побачити ситуацію з різних боків, відкидати перші варіанти (зазвичай малоцікаві і неоригінальні), стимулює шукати “асоціації десятого ряду”. Теорія сприяє розвитку асоціативного, критичного, креативного та системного мислення.

Теорія розв’язку винахідницьких задач – методика творчості, розроблена Генріхом Альтшулером. Автор методики формалізував процес винахідництва й подав його у вигляді алгоритму. Згідно із його міркуваннями винахідництво виникає внаслідок усунення протиріч всередині технічної системи. У рамках системи було розроблено низку технік і понять для класифікації винахідницьких завдань та їх розв’язання, таких як: матриця протиріч, алгоритм вирішення винахідницьких завдань, закони розвитку технічних систем тощо.

Застосування ТРВЗ:

будь-яке завдання (проблему) сформулювати так, щоб прийти до ідеального кінцевого результату;

знайти протиріччя;

знайти ресурси (матеріали, приладдя, вимірювальні прилади);

скласти список ідей розв’язку задачі або вирішення проблеми;

дуже критично проаналізувати кожну ідею, щоб досягти ідеального кінцевого результату.

3. Асоціативний пошук

Поняття

Асоціація – поняття, що виникає при згадуванні іншого. У психології – це суб’єктивний образ об’єктивного зв’язку між предметами та явищами, фізіологічною основою якого є тимчасовий нервовий зв’язок.

Асоціації утворюються у тому випадку, коли відповідні психічні процеси переживаються одночасно або безпосередньо один за одним. Вони є об'єктом вивчення дослідниками багатьох століть. Їх аналізом займалися філософи, психологи, лінгвісти. У сучасній науці цей термін використовується у всіх сферах життєдіяльності людини і є суб'єктивним образом наявних поза свідомістю людини зв'язків між явищами і предметами реального світу.

У розвитку креативних здібностей людей цікавим є метод вільних асоціацій. Цей апсианалітичний метод вперше використали Френсіс Гальтон та Вільгельм Вунд у 80-х роках XIX століття з метою пояснення низки психічних процесів. Суть методу полягає у швидкій й спонтанній відповіді першого слова, що прийшло в голову, за принципом “слово–стимул”. Універсальність методу слугувала причиною його прикладного застосування у 70-х роках XX століття у менеджменті, бізнесі, рекламі й винахідництві.

Практикум

Вправа “Мозковий штурм” (брейн-штормінг)

Основний принцип полягає у тому, щоб розвести у часі генерування ідей та їх критику. Кожен учасник висуває ідеї, інші намагаються їх розвивати, а аналіз отриманих рішень проводиться пізніше. Іноді використовують “німий” варіант мозкового штурму – брейн-райтінг. У цьому методі ідеї записуються на папері, який учасники передають один одному, вносячи нові міркування, що виникли. Ще одна модифікація брейн-штормінгу – це метод номінальних груп. Його суть полягає у відділенні висунутих ідей від їх авторів, що створює сприятливі умови для висунення будь-яких ідей учасниками.

Ідея. Запропонуйте найгірші варіанти розв'язання питання (проблеми).

Вправа “Генератор маячні”

Поміркуйте й перерахуйте, що спільного, наприклад, у веб-нара та ведмеда або у ноги та картини (щонайменше 10 пунктів).

4. Аналітичні методики

Поняття

Аналітика – основа інтелектуальної, логіко-мисленнєвої діяльності, спрямованої на вирішення практичних завдань. У її основі лежить не стільки принцип констатації фактів, скільки принцип “випередження подій”, що дозволяє організації або індивідові прогнозувати майбутній стан об’єкта аналізу.

У тих випадках, якщо інформацію обмежено, для кількісного аналізу ризику використовують аналітичні методи або стандартні функції розподілу ймовірностей, наприклад, нормальний розподіл або розподіл Гауса, показове (експоненціальне) розподілення ймовірностей, яке досить часто використовується у практиці вирішення різних завдань. Методи передбачають дослідження ключових критеріїв, відповідь на зміни певного параметра з умови, що інші критерії й показники залишаються незмінними.

Практикум

Вправа “Ментальні карти”

Автор методу “Ментальні карти” – Тоні Бюзен. На його думку, креативність пов’язана із пам’яттю, а значить зміцнення пам’яті покращить і якість креативних процесів. Однак традиційна система запису інформації із заголовками та абзацами перешкоджає запам’ятовуванню. Бюзен запропонував помістити в центр ключове поняття, а всі асоціації, гідні запам’ятовування, записувати на гілках, що йдуть від центра. Не забороняється закріплювати думки графічно. Процес малювання карти сприяє виникненню нових логічних та асоціативних зв’язків, а образ отриманого “дерева” надовго залишається в пам’яті.

5. Інсайтні методики

Інсайт (осаяння). Ідея знаходить вас, коли ви найменше на неї чекаєте. Звідки беруться неймовірні ідеї? Що відбувається

у людському мозку під час пошуку варіантів розв’язання проблеми. Як формуються інсайти і як можна збільшити шанси їх виникнення?

Погляд

Дослідники когнітивної нейробиології та психології стверджують, що появі інсайту сприяє багато факторів. Навіть високі стелі й простір. Автори стверджують, що організація, котра може економити гроші на офісі і винаймає приміщення з маленькими кімнатами та низькими стелями, не може розраховувати на народження інсайтів.

Наш мозок – найдивовижніший орган. Здається, що масштабні дослідження відкривають нові горизонти пізнання, мислення і проходження реакцій нейронами. Момент еврики, ага-реакція або інсайт – це форма творчого потенціалу, раптове відчуття осягнення того, чого раніше не розумів, осмислення знайомого предмета в новий спосіб або поєднання кількох відомих понять для створення чогось іншого. Інсайти ґрунтуються на вже отриманому людиною досвіді, і тому, незважаючи на існування в межах певних стереотипів, наше мислення й досвід ідуть “на один крок попереду реальності”. Знання допомагають прокласти надійний шлях до розширення творчих здібностей. Окрім того, важливо вчасно “відчутти” проблему, переключитися на щось інше, приємне, відчутти, що створює підґрунтя для майбутніх роздумів. Також моменти еврики частіше відбуваються, коли людина перебуває у гарному настрої, адже “розсуваючи межі уваги”, щастя може допомогти людині розширити й об’єднати своє пізнання світу. Історії, пов’язані з інсайтами, трапляються в повсякденному житті кожного з нас. Адже головне у розв’язанні проблеми – те, як ви її бачите.

Практикум

Прикладом інсайтних методик є синектика. Синектика – це стрибок з нікуди, тобто відсутній шлях, якісь проміжні рішення, це як осяяння, інтуїтивне рішення.

Синектика може мати низку варіантів свого вирішення:

пряма аналогія (пошукати, хто ще вирішує подібні завдання чи проблеми у сусідніх сферах, тобто якщо ми шукаємо відповіді у своїй, то ми зрештою повторимо його ідеї та думки) урахування досвіду інших сфер і перенесення їх у нову площину;

символічна аналогія (здатність описати проблему метафорою, наприклад, впихнути невпихнуте) – завдання розбудити свідомість людини, подолати певні стереотипи й ліквідувати умовності та рамки;

суб'єктивна чи особистісна аналогія;

фантастична аналогія (у вас є чарівна паличка, тому будь-які закони, умовності та обмеження не існують).

Вправа “Поеднуйте непокєднуване”

Виберіть 20 випадкових об'єктів. Запишіть у 2 колонки по 10. Поедняйте парами і доберіть цікаві ідеї до пари.

Висновки

Допоможе підготувати до майбутнього, краще комунікувати й розв'язувати складні завдання (погано структуровані завдання) системний підхід до розв'язання складних завдань. Дизайн-мислення – це спосіб на щось подивитися по-новому. Люди добре вчаться, якщо роблять проекти для реального життя. Відповідно дизайн-мислення навчає ініціативи, вирішувати реальні життєві практичні завдання, є універсальним.

Запитання для самоконтролю

1. Що таке дизайн-мислення? Визначте рекомендації з його організації.
2. Що таке комбінаторика? Визначте особливості розвитку цієї методики.
3. Що ви знаєте про методику ТРВЗ?
4. Наведіть приклади асоціативних та аналітичних методик.
5. Що таке інсайт? У чому полягає особливість інсайтних методик? Обґрунтуйте.

Фрагменти першоджерел

Кен Робінсон “Освіта проти таланту. Сила творчості”

...Але якою має бути нова модель освіти? ... Чого навчати в школах, якщо упродовж 10–12 років може відбутися кілька технологічних революцій? Коротка відповідь на ці питання: школа повинна виховувати та навчати людей, які зможуть дати раду таким змінам. А питання конкретних технологій стає другорядним – бо ми просто не здатні передбачити, в якому світі житимуть і працюватимуть за 30–50 років діти, які цьогогоріч підуть до школи... Між іншим, Кен Робінсон трактує креативність не в популярному та вузькому... розумінні цього терміна – як властивість мистецьких професій: художників, артистів, музикантів, поетів. Науки, які ми звикли називати точними, також вимагають великої креативності. Це стосується, за великим рахунком, будь-якої сфери людської діяльності. Загалом Робінсон дає влучне означення: креативність – це процес формулювання креативних ідей. А велика драма сучасної освіти полягає у тому, що вона, замість плекати креативність, знищує її.

Креативність є рушієм сучасної цивілізації. По-перше, вона допомагає давати раду з викликами, які постають перед нами. Вона сприяє особистісному розвитку, дає кращі можливості з пошуку професій, допомагає адаптуватися до життя й наповнити його змістом. Зрештою, креативність допомагає нам ставати щасливими, цілісними особистостями. По-друге, з погляду розвитку усього людства, креативність забезпечує появу більш інтегрованих суспільств, готових долати проблеми та шукати дієві рішення. Недарма останніми роками термін “креативний клас” увійшов у вжиток, а деякі міста світу вже ставлять собі за стратегічну мету бути “креативними містами”.

Друкується за виданням: Кен Робінсон. Освіта проти таланту. Сила творчості / пер. з англ. Ганни Лелів. Львів : Літопис, 2017. 256 с.

Запитання

1. Поясніть, чому креативність є рушієм сучасної цивілізації.
2. Що таке креативність? Чому креативність необхідно розвивати в освіті? Відповідь обґрунтуйте.

Девід та Том Келлі “Творча впевненість. Як розкрити свій потенціал”

...Кожен з нас креативний тією мірою, якою йому це дозволяє суспільство. Секрет креативності для мене у можливості мріяти та реалізовувати. Бути трохи дитиною, щоб уявити ідею, і дорослим, щоб утілити її у життя. Найголовніше ж те, що ця можливість є у кожного з нас. Кінець кінцем, те, що нас не надихає, змушує нас забути про свої мрії. Справді у всіх нас є величезний творчий потенціал, до якого тільки треба знайти творчий підхід. Віра в свою здатність творити і є сутністю інноваційної діяльності. Здатність упевнено творити схожа на м'яз – її можна зміцнювати і розвивати шляхом зусиль та досвіду.

Друкується за виданням: Девід та Том Келлі. Творча впевненість. Як розкрити свій потенціал. Київ : Основи, 2017. 304 с.

Запитання

1. Чи погоджуєтеся ви з твердженням, що в основі інноваційної діяльності є здатність до творчості? Обґрунтуйте.
2. У чому полягає секрет креативності для автора? Наведіть факти, які б підтверджували його позицію.

Рекомендована література

Вайнцвайг П. Десять заповідей творческой личности / пер. с англ. С. Л. Лойко, Ф. Б. Сарнова. Москва : Прогресс, 1990. 187 с.

Гілберт Е. Велика Магія: Творче життя за межами страху. Львів : Вид-во Старого Лева, 2016. 254 с.

Гордер Ю. Світ Софії. Роман про історію філософії / пер. з норвез. Н. Іваничук. Львів : Літопис, 1998. 576 с.

Горелов А. Л. Творчество и истина. Творчество: эпистемологический анализ / Российская академия наук, Институт философии ; отв. ред. Е. Н. Князева. Москва : ИФРАН, 2011. С. 143–165.

Грант А. Оригінали. Як нонконформісти рухають світ. Київ : Вид-во ТАО, 2016. 336 с.

Ейкор Ш. Великий потенціал. Припиніть гонитву за успіхом і отримуйте більше щастя й гараздів. Київ : Вид. група КМ БУКС, 2019. 224 с.

Келлі Д., Келлі Т. Творча впевненість. Як розкрити свій потенціал. Київ : Основи, 2017. 304 с.

Клеон О. Кради як митець. Креативні “фішки”, про які тобі ніхто не розповість. Харків : Клуб Сімейного Дозвілля, 2016. 160 с.

Куніос Дж., Біман М. Момент Еврики. Ага-реакції, творчий інсайт і мозок / пер. з англ. І. Віннічук. Київ : Книголав, 2017. 180 с.

Мікалко М. Взлом креативу. Як побачити те, що не бачать інші. Харків : Прогрес, 2019. 320 с.

Мікалко М. Рисовий штурм. 21 спосіб мислити нестандартно. Харків : Прогрес, 2016. 416 с.

Нельке М. Одинадцять кілерів креативності. Харків : Клуб Сімейного дозвілля, 2019. 230 с.

Робінсон К. Освіта проти таланту. Сила творчості / пер. з англ. Ганни Лелів. Львів : Літопис, 2017. 256 с.

Рослінг Г., Рослінг І., Рослінг-Рьоннлунд А. Фактологія. 10 хибних уявлень про світ. І чому все набагато краще, ніж ми думаємо / пер. з англ. І. Ємельянова. Львів : Наш формат, 2019. 320 с.

Шрагіна Л. І. Технологія розвитку креативності. Київ : Шкільний світ, 2010. 160 с.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авдеева І. М. Критичне мислення як системний фактор неперервної освіти. *Постметодика*. 1996. № 2(12). С. 3–4.
2. Бард А., Зодервист Я. Нетократия. Новая правящая элита и жизнь после капитализма / пер. с англ. В. Мишучкова. Санкт-Петербург : Стокгольмская школа экономики в Санкт-Петербурге, 2004. 252 с.
3. Бейн Б. Творчеству можно научить? Книга действия и бытия / пер. с англ. Н. Томашевской. Киев : Азбука, 2016. 240 с.
4. Вайнштейн М. Каркас для критического мышления. *Постметодика*. 1996. № 2(12). С. 42–45.
5. Вайнцвайг П. Десять заповедей творческой личности / пер. с англ. С. Л. Лойко, Ф. Б. Сарнова. Москва : Прогресс, 1990. 187 с.
6. Ведмедєв М. М. Культурні ресурси продуктивного мислення : монографія. Суми : Університетська книга, 2013. 216 с.
7. Вельш В. Наш постмодерний модерн / пер. з нім. А. Л. Богача, М. Д. Култаєвої, Л. А. Ситніченко. Київ : Альтепрес, 2004. 328 с.
8. Войцехович В. Э. Постнеклассические исследования: между простотой и сложностью. *Синергетическая парадигма. “Синергетика инновационной сложности”*. Москва : Прогресс-Традиция, 2011. С. 286–299.
9. Газнюк Л. М. Філософські етюди екзистенціально-соматичного буття. Київ : Вид-во ПАРАПАН, 2008. 366 с.
10. Ганаба С. О. Використання технології критичного мислення та інтерактивного навчання на уроках етики у 5 класі : методичний посібник для вчителя. Кам'янець-Подільський : Абетка-Нова, 2006. 116 с.

11. Ганаба С. О., Шинкарук О. М. Філософія та методологія науки. Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2019. 240 с.
12. Гілберт Е. Велика Магія: Творче життя за межами страху. Львів : Вид-во Старого Лева, 2016. 254 с.
13. Горбунова Л. Складне мислення як відповідь на виклик епохи. *Філософія освіти*. 2007. № 1(6). С. 40–56.
14. Горбунова Л. Мислення у світі плюральності: проект трансверсального розуму В. Вельша. *Філософія освіти*. 2012. № 1–2(11). С. 92–109.
15. Горбунова Л. Номадизм як спосіб мислення та освітня стратегія. Стаття 1. Онтологічні засади номадичного мислення. *Філософія освіти*. 2008. № 1–2(7). С. 45–60.
16. Горбунова Л. Номадизм як спосіб мислення та освітня стратегія. Стаття 2. Концепти та метафори. *Філософія освіти*. 2010. № 1–2. С. 103–114.
17. Горбунова Л. Онтологічні запити на номадичне мислення. Гуманізм. Людина. Пам'ять (пам'яті професора Валерія Григоровича Скотного) : матеріали 24 Міжнародних людинознавчих філософських читань (Дрогобич, 2012 р.) / ред. кол. : В. С. Возняк (гол. ред.), О. А. Ткаченко, В. В. Лімоченко. Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2012. С. 32–38.
18. Гордер Ю. Світ Софії. Роман про історію філософії / пер. з норвез. Н. Іваничук. Львів : Літопис, 1998. 576 с.
19. Горелов А. Л. Творчество и истина. Творчество: эпистемологический анализ / Российская академия наук, Институт философии ; отв. ред. Е. Н. Князева. Москва : ИФРАН, 2011. С. 143–165.
20. Грант А. Оригінали. Як нонконформісти рухають світ. Київ : Вид-во ТАО, 2016. 336 с.
21. Делия В. П. Инновационное мышление в XXI веке. Балашиха : Изд-во “Де-По”, 2011. 232 с.
22. Добронравова І. С. Нелінійне мислення. *Філософська та соціальна думка*. 1991. № 6. С. 49–60.

23. Добронравова І. С., Сидоренко Л. І. Філософія та методологія науки. Київ : Вид-во поліграфічного центру “Київський університет”, 2008. 302 с.

24. Ейкор Ш. Великий потенціал. Припиніть гонитву за успіхом і отримуйте більше щастя й гараздів. Київ : Вид. група КМ БУКС, 2019. 224 с.

25. Кант Імануїл. Критика практичного розуму : в 4 томах. Т. 4. Ч. 1. Київ : Думка, 1966. С. 279–280.

26. Келлі Д., Келлі Т. Творча впевненість. Як розкрити свій потенціал. Київ : Основи, 2017. 304 с.

27. Клепко С. Ф. Організувати хаос у собі. *Постметодика*. 1996. № 2(12). С. 4–7.

28. Клепко С. Ф. Секрети мислення Джорджа Сороса. *Постметодика*, 1996. № 2(12). С. 1–2.

29. Клеон О. Кради як митець. Креативні “фішки”, про які тобі ніхто не розповість. Харків : Клуб Сімейного дозвілля, 2016. 160 с.

30. Конверський А. Критичне мислення : підручник. Київ : Центр навчальної книги, 2019. 340 с.

31. Кроуфорд А., Саул Е., Метьюз С., Макінстер Дж. Технології розвитку критичного мислення учнів. Київ : Плеяда, 2006. 234 с.

32. Куніос Дж., Біман М. Момент Еврики. Ага-реакції, творчий інсайт і мозок / пер. з анг. І. Віннічук. Київ : Книголав, 2017. 180 с.

33. Липман М. Рефлексивная модель практики образования. *Философия для детей* / отв. ред. Н. С. Юлина. Москва : Ифран, 1996. С. 32–42.

34. Липман М. Критичне мислення: чим воно може бути? *Постметодика*. 1996. № 2(12). С. 33–41.

35. Мікалко М. Взлом креативу. Як побачити те, що не бачать інші. Харків : Прогрес, 2019. 320 с.

36. Мікалко М. Рисовий штурм. 21 спосіб мислити нестандартно. Харків : Прогрес, 2016. 416 с.

37. Морен Э. К пропасти? / пер. с франц. Г. Наумовой. Санкт-Петербург : Алетейя, 2011. 136 с.

38. Морен Э. Метод. Природа природы. Москва : Прогресс-Традиция, 2005. 464 с.

39. Млодінов Л. Гнучкість. Пластичне мислення в епоху змін. Київ : Вид. група КМ-БУКС, 2019. 272 с.

40. Нельке М. Одинадцять кілерів креативності. Харків : Клуб Сімейного дозвілля, 2019. 230 с.

41. О'Конор Дж., Макдерматт І. Системне мислення. Пошук неординарних творчих рішень. Київ : Наш формат, 2018. 240 с.

42. Рікер П. Розуміння та пояснення. Нова філософська енциклопедія: у 4 т. / під ред. В. С. Стюпіна. Київ : Думка, 2010. С. 283–284.

43. Робінсон К. Освіта проти таланту. Сила творчості / пер. з англ. Ганни Лелів. Львів : Літопис, 2017. 256 с.

44. Рослінг Г., Рослінг І., Рослінг-Рьоннлюнд А. Фактологія. 10 хибних уявлень про світ. І чому все набагато краще, ніж ми думаємо / пер. з англ. І. Ємельянова. Львів : Наш формат, 2019. 320 с.

45. Сенор Д., Сингер С. Країна стартапів. Історія ізраїльського економічного дива / пер. з англ. М. Лузіна. Київ : YakabooPublishing, 2016. 368 с.

46. Сміт К. Знищ цей щоденник. Харків : Клуб Сімейного дозвілля, 2015. 88 с.

47. Сломен С., Фернбак Ф. Ілюзія знання. Чому ми ніколи не думаємо на самоті / з англ. М. Лузіна. Київ : YakabooPublishing, 2018. 344 с.

48. Сорос Дж. Я знаю, про що говорю... (Фрагменти з книги "Утвердження демократії"). *Постметодика*. 1996. № 2(12). С. 3–7.

49. Степанишин В. Стіни у моїй голові. Жити з тривожністю та депресією. Київ : Віхола, 2020. 340 с.

50. Хайдеггер М. Что значит мыслить? Разговор на проселочной дороге / пер. А. С. Солодовникова. Москва, 1991. С. 134–145.

51. Харфорд Т. Шкереберть. Як творчий безлад може змінити життя на краще. Київ : Наш формат, 2018. 272 с.

52. Шрагіна Л. І. Технологія розвитку креативності. Київ : Шкільний світ, 2010. 160 с.

53. Штанько В. І. Філософія та методологія науки. Харків : ХНУРЕ, 2002. 268 с.

54. Флорида Річард. Homo creativus: Як новий клас завойовує світ / пер. з англ. Максим Яковлев. Київ : Наш формат, 2018. 432 с.

Зміст

ВСТУП	3
1. СТРАТЕГІЇ РОЗВИТКУ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ	5
Теми 1–2. Мистецтво мислення як мистецтво життя	5
1. Мислення як особливий проєкт сучасності	5
2. Продуктивне мислення – мислення в альтернативах	7
3. Концептуальні підходи до розуміння продуктивного характеру мислення	10
Тема 3. Критичне мислення як рівень логічної культури	28
1. Поняття критичного мислення	28
2. Історія виникнення критичного мислення	30
3. Ознаки та властивості критичного мислення	32
Тема 4. Роль критичного мислення у пізнанні	43
1. Мета та особливості пізнання	43
2. Методи пізнання: поняття, види, характеристика	46
3. Форми пізнання: проблема, факт, гіпотеза, теорії, рефлексія	53
4. Розуміння як частина мислення	58
Тема 5. Комунікація та мислення	69
1. Запитання як різновид комунікації. Види та функції запитань	69
2. Спростування та контраргументація	73
2. СТРАТЕГІЇ РОЗВИТКУ КРЕАТИВНОГО МИСЛЕННЯ	79
Тема 6. Креативність як творчий процес	79
1. Поняття креативності. Підходи до пояснення природи креативності	79
2. Креативність як відмова від стереотипних рішень	82
3. Роль креативності у житті людини	85
Теми 7–8. Розвиток креативності в особистості	92
1. Умови розвитку креативності	92
2. Поняття креативної особистості	102
3. Створення креативного середовища	104
Тема 9. Методи розвитку креативності	110
1. Дизайн-мислення	110
2. Комбінаторика	113
3. Асоціативний пошук	114
4. Аналітичні методи	116
5. Інсайтні методи	116
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	122

Світлана Олександрівна Ганаба

**СТРАТЕГІЇ РОЗВИТКУ КРИТИЧНОГО
ТА КРЕАТИВНОГО МИСЛЕННЯ**

Навчальний посібник

Редактор Л. А. Зборовська
Коректори: С. С. Кондратюк, О. В. Коломійчук
Комп'ютерна верстка С. І. Мороз

Здано до набору 11.05.2021. Підписано до друку 30.12.2021
Формат 60×84/16. Гарнітура SchoolBook. Тираж 20 прим.
Друк оперативний. Ум. друк. арк. 7,44. Обл.-вид. арк. 7,68

Видавництво Національної академії
Державної прикордонної служби України імені Б. Хмельницького
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3010 від 22.10.2007
Зам. № 105